

Didaktik Manzûmeler Vasıtasıyla Tecvîd Öğretimi

Yaşar Akaslan*

Öz

Birçok ilmin tahsilinde kaynak eserlerin daha kısa ve öz olarak telifi gelenek hâlini almıştır. Mensûr eserlerden farklı bir dil kullanan didaktik manzûmeler, birçok disipline ait konuları kendine has bir üslup ve tertiple işlemesi, aynı zamanda tahsil gören öğrenciye gerekli olan bilgileri derli toplu bir biçimde bulmasına imkân sağlaması itibarıyla eğitim öğretim faaliyetleri çerçevesinde önemli bir görev ifa edegelmiştir. Bilindiği üzere pek çok açıdan cazip yönleri bulunan şiirsel form, eğitim-öğretimde etkili bir iletişim ve nakil vasıtasıdır. İslâm eğitim tarihine göz atıldığında, hemen hemen her aşamadaki tedris faaliyetinde, kısa zamanda ihtiyaç duyulan bilgilerin, şiir formunun avantajlarından istifade etmek suretiyle kullanıldığı görülmüştür. Bu tür ürünlerin ezberlenmesi, öğrencilerin dikkatlerinin dağılmasını ve muhtemel zaman kaybını da önlemiştir. Öyle ki hafızalara aktarılan bazı manzûm eserler, medrese programlarının ana metnini teşkil etmiştir. Tecvîd bilgilerini şiirsel formda telif etme geleneği, bir bakıma eğitim öğretimde önemli yer tutan ezberleme faaliyetlerine yardımcı olmak üzere ortaya çıkmıştır. Bu itibarla tecvîd ilmi zengin bir literatüre sahiptir. Elinizdeki çalışmanın amacı, tecvîd sahasında oldukça rağbet görmüş bazı didaktik manzûm metinleri tanıtmak suretiyle tecvîd muhtevalı didaktik manzûmelerin önemini ortaya koymaktır. Bu çerçevede oldukça zengin bir manzûm literatüre sahip olan tecvîd konulu manzûmelerden bazı örnekler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tecvîd, Manzûme, Öğretim, Beyit.

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmî Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0003-0715-9295, yasar.akaslan@omu.edu.tr

Teaching Tajweed Through Didactic Poems

Abstract

Rewriting of source works of the field more concisely has become a tradition in the education of many disciplines. Didactic poems in manuscripts which use a different language from prose works have an important task in the context of education and training activities, since they allows students to collect the necessary information in a tidy manner by processing the subjects of many disciplines in their own style and order. As it is known, it is an undeniable fact that the poetic form, which has many attractive aspects, is an effective means of communication and transfer in education. When the history of Islamic education is taken into consideration, it will be seen that in almost all stages of the educational activities, the information needed in a short time is used by taking advantage of the form of poetry. The memorization of such products also prevented students from distracting and possible loss of time. Because of this, some memorized works have been the main text of madrasah programs. The tradition of rewriting the tajwid information in poetic form has emerged in a way to assist in the memorizing activity that has an important place in education and training.. In this respect, the science of tajweed has a rich literature. The aim of this study is to show the importance of didactic verses with the content of the tajweed by introducing some didactic verse texts which have become very popular in the field of tajweed. In this context, some verses on tajweed will be discussed in the light of examples related to the science of tajweed, which has a very rich verse literature.

Keywords: Qur'an, Tajweed, Didactic Poems, Education, Verse.

تعليم التجويد بواسطة المنظومات التعليمية

ملخص

لقد أصبحت عادة في دراسة العديد من العلوم أن تؤلف كتب مختصرة وقصيرة، وقد استخدمت الكتب المنثورة العديد من الأساليب اللغوية، أما المنظومات التعليمية فقد اعتمدت على أسلوب وترتيب خاص بها، وفي نفس الوقت من ناحية تحصيل العلوم كانت قد احتوت على المعلومات الضرورية مجموعة في مكان واحد، وكان لهذا الأمر دوره الضروري في تسهيل عملية التعلم والتعليم. وكما هو معلوم فإن الشكل الشعري له العديد من الجوانب الجذابة، وهو وسيلة مؤثرة للاتصال والنقل في عملية التعلم والتعليم، وإن نظرنا إلى تاريخ التربية الإسلامية سنجد في كل مراحل التعليم تقريباً منظومات شعرية احتوت على المعلومات التي احتاجها الطالب، وقدمتها بوقت قصير مستفيدة من مزايا الشكل الشعري. كما أن حفظ هذه المنظومات منع الطلاب من تشتيت انتباههم وكما أنه حفظ أوقاتهم، وفي الواقع تشكل بعض المتون الشعرية التي يجب حفظها أحد أهم الراجح التي اعتمدها المدارس التقليدية القديمة، وقد ظهر تقليد إعطاء المعلومات التجويدية بالشكل الشعري بطريقة تساعد على الحفظ الذي يحتل مكانة مهمة في التعلم والتعليم، وبهذا الاعتبار فإن علم التجويد له أدب غنية جداً، وهدف هذه الدراسة للكشف محتوى بعض المنظومات التي لاحت رواجاً في مجال التجويد، كما هدفت أيضاً للكشف عن أهمية محتويات تلك المنظومات الشعرية. وفي هذا الإطار سيتم أخذ بعض الأمثلة من المنظومات التجويدية الكثيرة جداً .

كلمات مفتاحية: القرآن، تجويد، المنظومات، التعليم، البيت الشعري.

A. Giriş

Kırâat ile tecvîd ilimleri, ele aldıkları bazı meseleler açısından farklı sahalara kabul edilse de her iki alana ilişkin yazılan eserlerin muhtevaları, zaman zaman diğerini de kuşatıcı nitelikte olmuştur. Konunun bu yönü itibarıyla bazı manzûm eserleri kategorize etmek oldukça güçtür. Hâl böyle olunca, ancak işlenen mevzuların yoğunluğu açısından bir tasniften söz edilebilmektedir. Bu çalışmada, yoğunluk bakımından tecvîd konulu didaktik (öğretici) manzûmelere¹ yer verilecektir.

Bilindiği üzere tecvîd ilmi, Kur’ân harflerinin doğru telaffuzunu konu edinen bir disiplindir. Lügatte *tecvîd*, “herhangi bir şeyi güzel ve iyi yapmak, bir konuda en güzeli gerçekleştirmek için uğraşmak”² manalarına gelirken; terminolojide “harflerin hakkını vermek, mahreç ve sıfat bakımından harflerin mertebelerini tertip etmek, her harfi mahrecinden çıkarmak; zorlamadan ve aşırıya kaçmadan haklarını vererek harfleri telaffuz etmek”³, “harflerin lâzımı ve ârizî sıfatlarının hakkını verip her harfi mahrecinden çıkararak aynı üslup ve ölçüde; zorlamadan ve aşırılığa kaçmadan hoş bir şekilde telaffuz etmek”⁴ veya “Kur’ân harflerini ve kelimelerini en muhkem ve doğru şekilde ifade etmek; lafızları güzelleştirme hususunda mübalağa yapmak ve fasih bir şekilde; hoş bir tavır ve üslupla Kur’ân’ı tilâvet etmek”⁵ gibi ifadelerle tanımlanır.

Hz. Peygamber (sas), Kur’ân’ı, kendisine öğretildiği şekliyle “derhal belleyerek”⁶ okuyup; muallim ve mübelliğ sıfatıyla⁷ sahâbeye de aynı şekilde

¹ Lügatte “dizmek, ipe inci dizmek” anlamındaki “nazım” kelimesinden türeyen *manzûme*, genellikle şiiri ifade etse de his ve hayal boyutu olmayan, yalnız vezin ve kâfiye unsurlarını ihtiva eden didaktik şiir türü için de kullanılmıştır. Yaygın olarak şiir yerine kullanılan bu kavram, şiirdeki sözlerin veya beyitlerin belli bir düzende (ölçü, mısra düzeni vb.) ifade edilmesinden dolayı şiire ad olmuştur. Nejdî Gürkan, *Şiir ve Dil -Arap Edebiyatı-* (Ankara: Nobel Yayınları, 2005), 27.

² İsmail b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh: Tâcü'l-lüğa ve sihâhü'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1990), “cvd”, 2/462; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), “cvd”, 3/115.

³ Ebû Amr Osman Dâni, *et-Tahdîd fi'l-itkân ve't-tecvîd*, thk. Ğânim Kaddûrî Hamed (Amman: Dâru Ammâr, 2000), 68.

⁴ Ebü'l-Hayr Muhammed İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd fi 'ilmi't-tecvîd*, thk. Ğânim Kaddûrî Hamed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 59.

⁵ Mahmûd Halîl Husarî, *Ahkâmu kırâati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Muhammed Talha Bilâl (Beyrut: Dâru Beşâiru'l-İslâmiyye, 2006), 17.

⁶ “Vahyi tam alma telâşi yüzünden dilini kımlatma! Onu zihninde toplayıp okumanı sağlama işi bize aittir.” el-Kıyâme 75/16-17.

⁷ el-Bakara 2/151; Yûnus 10/15-16.

öğretmiştir. Müzzemmil sûresinin 4. âyetinde⁸ yer alan *tertil* kavramı, Hz. Ali'ye (ö. 40/661) nispet edilen tecvîd tanımında: “Tertîl, harfleri tecvîd üzere lâzîmî ve ârızî sıfatlarıyla okumak ve vakfları bilmektir.”⁹ şeklinde ifadesini bulur.¹⁰ Gerek Hz. Ali'nin gerekse bazı sahâbîlerin ifadelerinden “tertil” ile tecvîdin kastedildiği anlaşılmaktadır.¹¹

Öteden beri âlimler, Kur'ân'ı tecvîdle okuma meselesi üzerinde ısrarla durmuşlardır. Bu çerçevede İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652-53): “Kur'ân'ı tecvîd üzere okuyun! Güzel seslerle onu süsleyin ve Arapça'ya uygun olarak okuyun. Zira Kur'ân, Arapça'dır. Şüphesiz Allah (cc), Kur'ân'ı, Arap diline uygun şekilde okuyanları sever.” ifadesi¹² ve İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) şu beyitleri, Kur'ân'ı tecvîde riâyet ederek okumanın ehemmiyetini gözler önüne sermektedir:

وَالْأَخْذُ بِالتَّجْوِيدِ حَتَّى لَا يَرْمُ *** مَنْ لَمْ يُجَوِّدِ الْقُرْآنَ أَثِمَ
لِأَنَّهُ بِهِ الْإِلَهُ أَنْزَلَ *** وَهَكَذَا مِنْهُ إِلَيْنَا وَصَلَا
وَهُوَ أَيْضًا جَلِيَّةُ التَّلَاوَةِ *** وَزِيْنَةُ الْأَدَاءِ وَالْقِرَاءَةِ

“Kur'ân'ı tecvîd ile okumak vâciptir. Kim onu tecvîdsiz (gelişigüzel) okursa günahkâr olur.”

“Çünkü Allah, Kur'ân'ı tecvîd üzere indirdi ve bize kadar da Kur'ân böylece geldi.”

“O (tecvîd), tilâvetin süsü; edâ ve kırâatin zinetidir.”¹³

Başlangıçtan itibaren İslâm eğitim-öğretim faaliyetleri çerçevesinde Kur'ân'ı okumaya mahsus kural ve kâideler, müşâfehe yoluyla nesilden nesile özenle aktarılagelmiştir. Söz konusu kurallar ve uygulamalar, “kırâat (sonrakilerin öncekilerden öğrendikleri ve uyguladıkları) bir sünnettir”¹⁴ ifadesi gereği tekrarlanarak öğrenilip öğretilmiştir. İbnü'l-Cezerî'nin de

⁸ “Kur'ân'ı tane tane, hakkını vererek oku.” el-Müzzemmil 73/4.

⁹ Tanımın Hz. Ali'ye isnadı konusundaki tartışmalara dair bk. İbrahim Tetik, “Tevvîd Kelimesinin Semantik Analizi”, *Universal Journal of Theology* 2/3 (2017), 180-181.

¹⁰ Ebü'l-Kâsım Ali b. Cübâra Hüzelî, *el-Kâmil fi'l-kirâati'l-'aşr ve'l-erba'îne'z-zâide 'aleyhâ*, thk. Cemâl Seyyid Râfî Şâyib (Kahire: Müessesetü Semâ, 2007), 93; Ebü'l-Hayr Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr*, thk. Ali Muhammed Dabbâ' (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.), 1/209.

¹¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/209-210.

¹² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/210.

¹³ Ebü'l-Hayr Muhammed İbnü'l-Cezerî, *el-Mukaddime*, thk. Eymen Rüşdi Süveyd (Cidde: Dâru Nûri'l-Mektebât, 2006), 3 (27-28. beyitler).

¹⁴ Ebü Bekr İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kirâat*, thk. Şevkî Dayf (Kahire: Dâru'l-Mearif, 1972), 49-52.

Mukaddime'sinde dile getirdiği üzere Kur'ân'ın tecvîd ile okumanın lüzumu; onu, gelişigüzel okuyanın günahkâr olacağı; zira Allah'ın (cc), Kur'ân'ı tecvîd üzere indirdiğini ve bize kadar da Kur'ân'ın böylece geldiğini vurgulayan ifadeleri¹⁵ meselenin ciddiyetini gösterir mahiyettedir. Bu itibarla Kur'ân'ı usûlüne uygun okuma anlamına gelen "ilm-i şerîf, ilm-i latîf" olarak da tabir edilen¹⁶ tecvîd ilmine âlimler tarafından önemli mesai harcanmış ve zamanla bu alanda zengin bir literatür teşekkül etmiştir.

Esasen tecvîd, ilk dönem kaynaklarda kırâat, Arap dili ve lügatleri ile birlikte 'ulûmu'l-Kur'ân'ın mütemmim bir cüzü olarak kendine yer bulmuştur. Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyh (ö. 180/796), Müberred (ö. 286/900) İbn Düreyd (ö. 321/933), İbn Cinnî (ö. 392/1001) gibi Arap dilcileri, eserlerinde harflerin mahreç ve sıfatlarına; idğâm, vakf-ibtidâ, lahn-i celî, lahn-i hafî vb. konulara dil çalışmaları kapsamında yer vermişlerdir. Bu açıdan muhteva itibariyle tecvîd ilminin inceleme alanına giren unsurlar, kaynaklarda I. asırdan itibaren yer alsa da IV. asra kadar tecvîd kavramı yaygın olarak kullanılmamıştır. Hicrî IV. asırdan sonra, Mûsâ b. Ubeydullah Hâkânî'nin (ö. 325/937) *Kasîdetü'l-Hâkânîyye* adını taşıyan eseriyle birlikte tecvîd, müstakil bir ilim dalı olma yolunda zemin bulmuştur. Bu asırdan itibaren ilgili sahada kaleme alınan eserlerin artmasıyla birlikte tecvîd, bir kavram olarak kullanılmış ve bağımsız bir disiplinin adı olmuştur.¹⁷

B. Tecvîd Konulu Didaktik Manzûmeler

Nüzûlünden itibaren şifâhî boyutuyla ve "fem-i muhsin" marifetiyle aktarılagelen Kur'ân okuma esasları, tecvîd sahasında yapılan çalışmalar sayesinde belli bir şekle kavuşmuştur.¹⁸ Genellikle bu çalışmaların telif gerekçesi olarak Kur'ân'ı tilâvet ederken tecvîd hususundaki ihmaller gösterilmiştir.¹⁹ Söz konusu literatür içinde mensûr çalışmalar gibi manzûm formda oluşturulan eserler de önemli fonksiyon icra edegelmiştir.²⁰ Bu

¹⁵ İbnü'l-Cezerî, *el-Mukaddime*, 3 (27-28. beyitler).

¹⁶ Mehmet Ali Sarı, *Kur'ân-ı Kerîm'i Güzel Okuma Tekniği ve Kuralları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2013), 44.

¹⁷ Gânim Kaddûrî Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye 'inde 'ulemâi't-tecvîd* (Amman: Dâru Ammâr, 2007), 24.

¹⁸ Tecvîd ilmine ilişkin literatür bilgisi için bk. Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 24-44.

¹⁹ Dâni, *et-Tahdîd fi'l-itkân ve't-tecvîd*, 66.

²⁰ İslâmî ilimlerin nakli özellik taşıması, büyük ölçüde medreselerde bazı derslerin manzûm olarak verilmesine sebep olmuş ve bu sayede bilginin korunarak aktarılması hedeflenmiştir. Bilgilerin hatırdâ tutulması hedefine yönelik, daha kolay olan ilgili

çerçeve “dâru’l-Kur’ân” ya da “dâru’l-kurrâ” denen müesseselerde ve medreselerde, uzun yıllar müfredatın bir parçası olarak okutulup ezberlenen bazı manzûm tecvîd metinleri, ders kitabı hüviyeti kazanmıştır.²¹ Bu itibarla tecvîd öğretiminde temel veya muhtasar metinleri ezberleme geleneği büyük önem arz etmiştir. Günümüzde de bu tür eserler önemini muhafaza etmekte ve bu sahada çalışanların, ilgili ilmin kavramsal yapısını ezber yoluyla daha kolay tahsil ve zapt edebilmelerini sağlamaktadır. Muhammed Ahmed Mu’abbed’in kaleme aldığı *el-Mülehasu’l-müfîd fi ‘ilmi’t-tecvîd* isimli çalışmaya takrîz yazan Abdülfettâh Kâdî’nin: “Bu asırda mensûr-manzûm, uzun-kısa, ayrıntılı-vecîz sayılamayacak kadar fazla tecvîd eseri bulunmaktadır.”²² ifadesi, bu durumu teyit eder niteliktedir.

Burada, ilgili manzûmeler üzerine teşekkül eden şerh geleneğine de kısaca temas etmek yerinde olacaktır. Zira neredeyse tüm didaktik manzûmelerde olduğu gibi tecvîd manzûmelerinde de bir izah ediciye ihtiyaç duyulmuştur. Beyitlerde yer alan bilgiler kâfiye, vezin, şiir zarûretleri²³ vs. müellifin uygun gördüğü şekilde verildiği için mevzuyu kavramak zaman zaman güçleşmektedir. Bu zorluğu bertaraf etmeye matuf olarak manzûm metinler, eserin müellifi de başta olmak üzere birçok yetkin kişi marifetiyle şerh edilmiştir. Böylece bir şerh geleneğinin teşekkül ettiğini görmekteyiz. Söz konusu şerhler, ilgili manzûmelerin anlaşılmasına yardım etmekle kalmamış, onların şöhret bulmasına da etki etmiştir.

Tecvîd manzûmelerinde, ekseriyetle harflerin mahreç ve sıfatları, med, idgâm, sekte, lafzatullah, vakf-ibtidâ, tilâvet kâideleri, Kur’ân eğitim-

manzûmelerin ezberlenmesi geleneği takip edilmiştir. Muhittin Eliaçık, “Medreselerde Okutulan Manzûm Ders Kitapları”, *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler*, ed. İsmail Narin (Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013), 543.

²¹ Düz yazı, etki alanı itibarıyla bilgiyi muhafaza etmede ve nakletmede % 10’luk bir orana sahipken; şiirin bu alandaki payı %90 civarında olduğundan bahsedilir. Şiir vasıtasıyla elde edilen bilginin hafızada kalma oranının bu denli yüksek olması ise şiirin genellikle kâfiye, vezin ve ritim gibi etkenlere sahip bulunmasıyla izah edilir. Dolayısıyla şiirin bu özellikleri, ilgili metinleri kolay ezberlenebilir kılmıştır. Yaşar Akaslan, *Kırâat İlminde Didaktik Şiirler* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019), 27.

²² Ahmed Mu’abbed, *el-Mülehasu’l-müfîd fi ‘ilmi’t-tecvîd* (Kahire: Dâru’s-Selâm, 1980), 7.

²³ Bilindiği üzere şiir; ölçülü ve kâfiyeli sözdür. Bu yüzden ölçü dışındaki eksik ya da gereksiz ifadeler, şiirin vezin düzenini bozarak sözü, şiir formundan çıkarır. Böyle olunca, söz konusu düzeni ve ahengi sağlamaya yönelik zengin kelime hazinesine sahip olan şâir; “şiir zarûretleri” olarak tanımlanan birtakım uygulamaları kullanmak zorunda kalır. Şiir zarûretleriyle ilgili geniş bilgi için bk. M. Faruk Toprak, “Zarûrât-ı Şi’riyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/138-140.

öğretiminin şartları ve adâbı gibi konular işlenmiştir. Bu tür eserlerde, yazarın tercihinine göre ele alınan konularda azalma veya artma görülebilmektedir. Örneğin, bazı eserler sadece mehâric-i hurûf veya sıfât-ı hurûf mevzularını ele alırken; bazıları daha fazla konuya yer vermiştir. Ayrıca küçük yaştaki öğrenci kitlesine hitap eden tecvîd manzûmelerinin muhtevası, hazırbulunuşluk gereği öncelikli olan bilgilerle sınırlıdır. Bu durum, eserlerin kısa zamanda şöhret bulmasına zemin hazırlamıştır. Burada belli başlı tecvîd manzûmelerine değinilecektir.

1. Kasîdetü'l-Hâkâniyye

Şu anki bilgilerimize göre tecvîde dair ilk müstakil eser Mûsâ b. Ubeydullah Hâkânî²⁴ tarafından *Kasîdetü'l-Hâkâniyye* ismiyle manzûm formda kaleme alınmıştır.²⁵ İbnü'l-Cezerî, mezkûr çalışmayı işaret ederek “Görebildiğim kadarıyla bu hususta, ilk tecvîd çalışması Hakanî’ye aittir.” tespitinde bulunmuştur.²⁶ Eser, müellifine nispetle *Kasîdetü'l-Hâkâniyye*;²⁷ “râ” kâfiyeli olması hasebiyle de *Kasîdetü'r-râiyye*²⁸ şeklinde meşhur olmuştur. Kâtib Çelebi’nin (ö. 1067/1657) *Kasîdetü'r-râiyye fi ‘ilmi’l-inşâ*²⁹ ve *Kasîdetü'n-nûniyye fi’t-tecvîd*³⁰ isimleriyle zikredip Hakanî’ye nispet ettiği eserlerin de *Kasîdetü'l-Hâkâniyye* olması muhtemeldir.³¹ Bazı kaynaklarda *el-Kasîdetü'l-Hâkâniyye fi’l-kırâa* ismiyle yer alsada işaret edilen eser aslında *Kasîdetü'l-Hâkâniyye*’dir.³² Ele aldığı konuyla irtibatlandırılarak *Kasîde fi’t-tecvîd*³³ olarak

²⁴ Hakkında detaylı bilgi için bk. Şemsüddîn Muhammed Zehebî, *Ma’rifetü'l-kurrâi’l-kibâr ‘ale’t-tabakât ve’l-a’sâr*, thk. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: İSAM Yayınları, 1995), 2/554; Ebü'l-Hayr Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fi tabakâti’l-kurrâ*, nşr. Gotthelf Bergstraesser (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1932) 2/320-321; Abdurrahman Çetin, “Hâkânî, Mûsâ b. Ubeydullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/165-166.

²⁵ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2/321; Mustafa b. Abdillâh Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmî’l-kütüb ve’l-fünûn*, nşr. Şerafettin Yaltkaya-Kilisli Rıfat Bilge (İstanbul: MEB Yayınları, 1971), 2/1337; Gânim Kaddûrî Hamed, *Ebhâs fi ‘ilmi’t-tecvîd* (Amman: Dâru Ammâr, 2002), 14.

²⁶ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2/321.

²⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 2/1337; Hamed, *Ebhâs fi ‘ilmi’t-tecvîd*, 24.

²⁸ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2/321; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 2/1339.

²⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 2/1339; Hamed, *Ebhâs fi ‘ilmi’t-tecvîd*, 24.

³⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 2/1348; İsmail Paşa Bağdâdî, *Hediyyetü'l-‘ârifîn esmâü’l-müellifîn* (İstanbul: MEB Yayınları, 1951), 1/14.

³¹ Çetin, “Hâkânî, Mûsâ b. Ubeydullah”, 15/166.

³² Hamed, *Ebhâs fi ‘ilmi’t-tecvîd*, 25.

³³ Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplement Band* (Leiden: E. J. Brill, 1937), 1/330; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-‘ârifîn*, 2/478; İshâk Ali Şevvâh, *Mu’cemu*

da bilinen manzûme, *Kasîde fî hüsnî edâi'l-Kur'ân*³⁴ ismiyle de marûftur. Bu isimlendirme, manzûmenin 17. beytinde yer alan *فَقَدْ قُلْتُ فِي حُسْنِ الْأَدَاءِ قَصِيدَةً* “*Hüsnî'l-edâ hakkında bir kasîde söyledim.*”³⁵ ifadesindeki “fî hüsnî'l-edâ” terkibinden müllhem olmalıdır. 51 beyitten müteşekkil *Kasîdetü'l-Hâkâniyye*, tavîl³⁶ bahriyle meydana getirilmiştir.³⁷

Tecvîd, mushaf imlâsı, Arap dili fonetiği gibi alanlarda çalışmalar yapan ve erken dönem tecvîd kaynaklarını tahkik eden Ğânim Kaddûrî Hamed'e göre Hâkânî'den önce tecvîd konularına, daha ziyâde dilciler eserlerinde yer vermişler; kırâat sahasıyla ilgilenen âlimler tecvîd ilmine ilişkin eser telif etmemişlerdir. Hakanî'nin çağdaşı olan İbn Mücâhid'in (ö. 324/936) *Kitâbüs-Seb'a fil-kırâât*'ında tecvîd ve fonetik/ses ilmine yönelik çok az bilgi söz konusudur.³⁸

Kasîdetü'l-Hâkâniyye'nin literatürdeki önemi, kendisinden önceki dönemlere ait kaynaklarda tecvîd konularına temas edilmesine rağmen ilk defa tecvîde dair meseleleri müstakil bir eserde toplama denemesi olmasıyla izah edilebilir. Böylelikle manzûmede tecvîd ilminin tüm konuları yer almaz.³⁹ Eserde kırâat ve tilâvet âdâbı, kırâat eğitimi verecek kişide bulunması gereken

musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm (Riyad: Dâru'r-Rifâ'i, 1983), 1/262; Hamed, *Ebhâs fî 'ilmi't-tecvîd*, 26.

³⁴ Ali Şevvâh, *Mu'cemu musannefât*, 1/262; Hamed, *Ebhâs fî 'ilmi't-tecvîd*, 24.

³⁵ Hamed, *Ebhâs fî 'ilmi't-tecvîd*, 30 (17. beyit).

³⁶ Arûz sisteminde bir bahir olan “tavîl”, Halîl b. Ahmed'in arûz kurgusunda “muhtelif” denilen birinci dairenin ilk bahridir. İbn Manzûr, söz konusu bahre tavîl (uzun) denilmesine gerekçe olarak şunları dile getirir: “Tavîl bahrinin aslı (sâlim ve sahîh şekli) 48 harften meydana gelir. Arap arûzunda, diğer dört dairede bulunan bahirlerin harf sayısı, birinci daireye göre daha azdır. En fazla olanı 42 harften oluşur. Ayrıca tavîl bahrinin tef'ileleri vetedle (üç harfli ses grubu) başlamış ve sebeple (iki harfli ses grubu) devam etmiştir. Veted, sebepten daha uzundur.” İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “tvî”, 11/411. Eski Arap şâirlerinin bu vezinde çokça şiir söylemelerinden dolayı mezkûr vezin “rekûb” (binek hayvanı) adıyla da anılmıştır. Armonik yapısı ve taşkın hislerin ifadesine elverişli durumuyla hamâse, fahr, medih, kasas, risâ, i'tizâr, itâb gibi temalarda en uygun bahir kabul edildiğinden; kadim şiirin yaklaşık üçte biri bu bahirde yazılmış ve büyük şâirlerin şiirlerinin çoğu tavîl ile basit bahirlerinde şekillendirilmiştir. Kavram hakkında detaylı bilgi için bk. İbrahim Yılmaz, “Tavîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/183-184.

³⁷ Hamed, *Ebhâs fî 'ilmi't-tecvîd*, 27; Abdurrezzâk Bekrî, *el-Câmi' fî mütûni't-tecvîd* (Kahire: Dâru'l-Kevser, ts.), 1/55-56.

³⁸ Hamed, *Ebhâs fî 'ilmi't-tecvîd*, 14.

³⁹ Kasîdenin yer aldığı yayınlar için bk. Saîd Abdülhakîm Sa'd, *Mecmû'u'l-mütûn fî'l-karâa ve't-tecvîd*; Hazm b. Saîd Hayder, *Kasîdetü'l-İmâm Ebî Müzâhim el-Hâkânî*; Abdüazîz b. Abdülfettâh Kârî, *Kasîdetân fî tecvîdi'l-Kur'ân li Ebî Müzâhim el-Hakânî ve li 'Alemüddîn Sehâvî*; İslâm b. Nasr Sa'd, *Fethu'r-rabbânî fî şerhi Râiyyeti'l-Hakânî*.

vasıflar, harflerin mahreç ve sıfatları, sâkin ve şeddeli harflerin telaffuzu; idğâm, ihfâ, izhâr, “râ” harfiyle ve lafzatullah ile ilgili kurallar; lahn, tertîl, tahkîk ve hadr kavramları; kırâat hataları, kırâat mertebeleri, vakf gibi hususlar muhtasar ve müfid bir şekilde yer almıştır.⁴⁰

Samimi tavsiyeleri ve okumayı teşvik eden üslubu ile tecvîd sahasının ilki hüviyetindeki bu manzûmenin amacı, Kur’ân’ı en güzel şekilde öğrenmek isteyenlere sahîh tilâvetin hükümlerini ve kurallarını kolayca öğretip ezberletmektir. Manzûme vesilesiyle Allah’ın (cc) rızasını kazanacağını belirten müellif, bahse konu çalışmasından ötürü Allah’ın (cc) kendisini bağışlamasını ümit ettiği dizelerine şu şekilde yer verir:

فَقَدْ قُلْتُ فِي حُسْنِ الْأَدَاءِ قَصِيدَةً *** رَجَوْتُ إِلَهِي أَنْ يَحْطُبَ بِهَا وَزُرِّي
وَأَبْيَاتُهَا حُمُسُونَ بَيْتاً وَوَاحِدٌ *** نَتَنَّمُ بَيْتاً بَعْدَ بَيْتٍ عَلَى الْإِثْرِ
وَبِاللَّهِ تَوْفِيقِي وَأَجْرِي عَلَيْهِ فِي *** إِقَامَتِنَا أُبْيَاتٍ إِعْرَابِهِ الرَّهْرُ
وَمَنْ يُعِمُّ الْقُرْآنَ كَالْفِدْحِ فَلْيَكُنْ *** مُطِيعاً لِأَمْرِ اللَّهِ فِي السِّرِّ وَالْجَهْرِ

“Bir kasîde söyledim hüsn-i edâ konusunda. Niyaz ettim ilâhımdan, bu vesileyle günahımı azaltmasını.”

“(Kasîdenin) beyitleri elli bir; dizilir beyit beyit peşpeşe.”

“Allah’tandır muvaffakiyetim; ecrim de O’na aittir, O’nun parlak kelâmına dair beyitleri yazmamız hususunda.”

“Kim Kur’ân’ı ok gibi (dosdoğru) edâ edecekse; itaatkâr olsun gizli ve açıkta Allah’ın emirlerine.”⁴¹

Kur’ân’ı layıkı üzere tecvîdiyle okumak, onunla fazla meşgul olmak ve ilgili kurallar etrafında mümkün olduğunca tekrarlar dilin meleke kesbetmesiyle mümkündür. Müellif, tecvîd uygulamaları hususunda, dilin iyice alışabilmesi için tekrarın fazlaca yapılmasının gerekliliğini, bu sayede kişinin dile en doğru telaffuz şeklini kazandıracağını samimâne bir üslupla şu beyitlerde dile getirir:

أَلَا أَعْلَمُ أَحْيَى أَنْ الْفَصَاحَةَ رَبَيْتُ *** تِلَاوَةَ تَالٍ أَدْمَنَ الدَّرْسَ لِلذِّكْرِ
إِذَا مَا تَلَا التَّالِيَّ أَرْقَى لِسَانَهُ *** وَأَذْهَبَ بِالْإِيمَانِ عَنْهُ أَدَى الصَّدْرِ

⁴⁰ Kasîdetü’l-Hâkâniyye’nin metni ve özellikleriyle ilgili detaylı bilgi için bk. Hamed, *Ebhâs fî ‘ilmi’t-tecvîd*, 26-34; Durmuş Arslan, “Ebû Müzâhim Mûsâ b. Ubeydullah el-Hâkânî ve Kasîdetü’r-Râiyye’sinin Tecvîd Tarihindeki Yeri”, *Turkish Studies* 13/25 (2018), 19-40.

⁴¹ Hamed, *Ebhâs fî ‘ilmi’t-tecvîd*, 30; Bekrî, *el-Câmi’ fî mutûni’t-tecvîd*, 1/55 (17-20. beyitler).

“Dikkat et! Bil ki kardeşim. Fesâhat, güzelleştirir Kur’ân okuma alıştırmalarını çok yapan kimsenin okuyuşunu.”

“Kur’ân okuyucusu, onu okudukça diline incelik (yatkinlik) kazandırır. Okuma alıştırmaları yapması (Kur’ân okuyucusunun), giderir iç huzursuzluklarını.”⁴²

Kur’ân’ı okuyan kimsenin, ancak tilâvet kurallarını öğrenmekle hüsn-i edâ sahibi olabileceğini ve Allah’ın (cc) bu sıfatı haiz kişilere ecirler vereceğini dile getiren müellif, Kur’ân’ı ancak kırâat ve tilâvet kurallarını bilen, bir başka ifadeyle ehlinden almaya ve herkesin Kur’ân hocası ol(a)madığına işaret etmek suretiyle fem-i muhsin faktörüne şu beyitlerde dikkat çeker:

أَيَا قَارِئِ الْقُرْآنِ أَحْسِنُ آدَاءَهُ *** يُضَاعِفُ لَكَ اللَّهُ الْجَزِيلَ مِنَ الْأَجْرِ
فَمَا كُلُّ مَنْ يَتْلُو الْكِتَابَ يُقِيمُهُ *** وَمَا كُلُّ مَنْ فِي النَّاسِ يُقْرَأُ لَهُمْ مُقْرِي

“Ey Kur’ân okuyucusu! Güzelleştir ki edânı, versin Allah sana, kat kat mükâfatını.”

“Hakkını vermez Kur’ân’ı her okuyan. Onu insanlara her okutan da değildir (gerçek) mukrî/okutucu.”⁴³

Kasîdetü’l-Hâkâniyye’nin sadece bu sahadaki ilk manzûme olmasıyla değil, ifadelerinin açık ve ezberlenilmesinin kolay olması itibarıyla da önemli olduğunu düşünüyoruz. Müellif, tecvîd ilminin temel konularına yer veren manzûmesinde izhâr harflerini şu beyitlerle ifade eder:

وَأَسْمِي حُرُوفاً سِنَّةً لِتُحْصَهَا *** بِإِظْهَارِ نُونٍ قَبْلَهَا أَبَدَ الدَّهْرِ
فَحَاءٌ وَحَاءٌ ثُمَّ هَاءٌ وَهَمْزَةٌ *** وَعَيْنٌ وَعَيْنٌ لَيْسَ قَوْلِي بِالنُّكْرِ

“Sonra altı özel harften bahsedeceğim ki (bunların) vardır kendinden önce gelen ن’u daima izhâr etme özelliği.”

“Bunlar ح ve خ; sonra ه, ع ve غ harfleridir. Sözümde yoktur (belirsiz) bir durum.”⁴⁴

Müellif, *Kasîdetü’l-Hâkâniyye*’yi okuyanlardan dua temennisinde bulunup şu ifadelerle nihayete erdirir:

⁴² Hamed, *Ebhâs fî ‘ilmi’t-tecvîd*, 30; Bekrî, *el-Câmi’ fî mutûni’t-tecvîd*, 1/55 (21-22. beyitler).

⁴³ Hamed, *Ebhâs fî ‘ilmi’t-tecvîd*, 28; Bekrî, *el-Câmi’ fî mutûni’t-tecvîd*, 1/55 (5-6. beyitler).

⁴⁴ Hamed, *Ebhâs fî ‘ilmi’t-tecvîd*, 33-34; Bekrî, *el-Câmi’ fî mutûni’t-tecvîd*, 1/56 (44-45. beyitler).

وَقَدْ بَقِيَتْ أَشْيَاءُ بَعْدَ لَطِيفَةٍ *** يُلَقِّنُهَا بَاغِي التَّعَلُّمِ بِالصَّبْرِ
فَلَا بُدَّ مِنْ عِبَادَةِ اللَّهِ مُوسَى عَلَى الَّذِي *** يُعَلِّمُهُ الْخَيْرَ الدُّعَاءَ لَدَى الْفَجْرِ
أَجَابَكَ فِينَا رَبُّنَا وَأَجَابَنَا *** أَخِي فَيْكَ بِالْعُفْرَانِ مِنْهُ وَبِالنَّصْرِ

“Bundan sonra kaldı geriye güzel şeyler. Öğrenme konusunda ilerlemek isteyenlere (gereken bilgiler) açıklanır sabırla.”

“Bu hayrı (kasıdeyi) öğreten Mûsâ b. Ubeydullah, öğrettiği herkesten dua bekler fecir vakti.”

“Kardeşim! Gerek senin bizim için yaptığın duaya gerekse bizim senin için yaptığımız duaya, rabbimiz icabet etsin mağfireti ve yardımıyla!”⁴⁵

Kendisinden sonraki dönemelerde tecvîd sahasında ürünler veren, müellifleri de etkileyen ve referans olarak kabul gören manzûme üzerine birçok şerh vb. çalışmalar yapılmıştır. Ebû Amr Dâni'nin (ö. 444/1053) *Şerhu'l-Kasîdeti'l-Hâkâniyye fi't-tecvîd* veya *Şerhu Kasîdeti Ebî Müzâhim el-Hâkânî fi'l-kırâât ve'l-usûl* isimleriyle marûf çalışması bu kapsamda değerlendirilir.⁴⁶ Dâni, kendisini manzûmeyi şerh etmeye iten sâikleri şu şekilde ifade eder: “Bizi bu kasıdeyi şerh etmeye ve manalarını özetlemeye zorlayan, eserin sanatının mükemmelliğini, göz kamaştırıcı güzelliğini, lafızlarının süslü oluşunu, manalarının açıklığını ve güzellikten bol bol payını almış olmasını görmemizdir.”⁴⁷ Muhtasar bir eser görünümü arz eden manzûmenin, bu sahada kendisinden sonra daha sistematik ve kapsamlı eserler telif edilmesine öncülük ettiği görülür. Nitekim tecvîd literatürüne bakıldığında, gerek mensûr gerekse manzûm formda yazılan eserlerin, *Kasîdetü'l-Hâkâniyye*'de ele alınan konulara yenilerini ekleyerek ve onları detaylandırarak izahlar yaptıkları göze çarpar. Ayrıca onun üslubunu takip eden Ebü'l-Hüseyn Malatî (ö. 377/987), *Kasîdetü'l-Malatiyye* isimli kasidesiyle Hâkânî'ye nazîre yaparak bir manzûme meydana getirmiştir. Malatî, söz konusu çalışmasında, Hâkânî'nin kasidesine 8 beyit ilave edip 59 beyitlik bir nazîre yazmış; buna Dâni de bir beyit ekleyip manzûmeyi 60 beyte çıkarmıştır.⁴⁸ İbnü'l-Cezerî'ye göre Hâkânî'nin kasidesinin etkisinde ona nazîre olarak telif edilen diğer bir eser de Ebû Ali 'İclî Lâlikâi'nin (ö. 386/996)

⁴⁵ Hamed, *Ebhâs fi 'ilmi't-tecvîd*, 34; Bekrî, *el-Câmi' fi mutûni't-tecvîd*, 1/56 (49-51. beyitler).

⁴⁶ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2/321; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1337; Brockelmann, *GAL Supplement*, 1/720; Hamed, *Ebhâs fi 'ilmi't-tecvîd*, 26.

⁴⁷ Ebû Amr Osman Dâni, *Şerhu Kasîdeti Ebî Müzâhim el-Hâkânî*, dirase ve thk. Ğâzî Büneydir Ömerî (Medine: y.y., 2012), 2/8; Hamed, *Ebhâs fi 'ilmi't-tecvîd*, 38-39.

⁴⁸ Hamed, *Ebhâs fi 'ilmi't-tecvîd*, 35.

70 beyitlik *Kasîdetü'l-Lâlikâiyye* adını taşıyan eseridir.⁴⁹ Muhammed b. Yûsuf Horasânî (4. asır sonları) ise *Kasîdetü'l-Horâsâniyye* diye bilinen 70 beyitlik manzûmeyle Hakânî'ye muârazâ yazan bir başka isimdir.⁵⁰

2. Mukaddimetü'l-Cezeriyye

İslâm dünyasında özellikle Osmanlı medreselerinde yüzyıllar boyu vazgeçilmez kaynak olarak okutulup ezberletilen ve *Mukaddimetü'l-Cezeriyye*,⁵¹ *Mukaddime fîmâ yecibü 'alâ kârî'l-Kur'ân en ya'lemeh*,⁵² *Nazmu Cezeriyye*,⁵³ *Mukaddime fî fenni't-tecvîd*⁵⁴ gibi isimlerle anılan eser, tecvîd ilminin en fazla başvurulan manzûmesidir. Kırâat ve tecvîd ilimlerinin önemli isimlerinden İbnü'l-Cezerî⁵⁵ tarafından 799/1397 yılında telif edilen eser,⁵⁶ kısaca *Mukaddime*, *Cezeriyye* veya *Cezerî Tecvîdi* olarak bilinir. Manzûme, 16 bölüm⁵⁷ ve 109 beyitten⁵⁸ müteşekkil olup recez⁵⁹ bahrinde kaleme alınmıştır.⁶⁰

⁴⁹ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2/85-86; Hamed, *Ebhâs fî 'ilmi't-tecvîd*, 36.

⁵⁰ Eser, Ömer Yûsuf Abdülğani Hamdân tarafından *Kasîdetü'l-Horâsâniyye fî zikri mehârici'l-hurûf ve sıfâtihâ* isimyle yayımlanmıştır.

⁵¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1799; Brockelmann, *GAL Supplement*, 2/275; Ali Şevvâh, *Mu'cemu musannefât*, 1/272; Muhammed Mutî', *Şeyhu'l-kurrâ: el-İmâm İbnü'l-Cezerî* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1995), 32; Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/555.

⁵² Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'* (Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.), 9/257; Ali Şevvâh, *Mu'cemu musannefât*, 1/272; Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 35; Bekrî, *el-Câmi' fî mutûni't-tecvîd*, 1/24-29; Muhammed Mutî', *İbnü'l-Cezerî*, 32; Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", 20/555.

⁵³ Kemâl Hasen Mar'î, *el-Mecmû'u'l-kebîr mine'l-mütûn fîmâ yezkuru mine'l-fünûn* (Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 2005), 1/39-44.

⁵⁴ Ali Muhammed Dabbâ', *İthâfî'l-berara bi'l-mütûni'l-'aşere* (Kahire: Mustafa Bâbî Halebî ve Evlâdüh, 1935), 373.

⁵⁵ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. İbn Hacer Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi ebnâi'l-'umr fi't-târîh*, thk. Hasen Habeşî (Kahire: Lecnetu İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1972), 3/466-468; Sehâvî, *Dav'u'l-lâmi'*, 9/255-257; Ebü'l-Felah Abdülhâyy İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zehab fî ahbâri men zehab*, thk. Abdülkadir Arnaut-Mahmûd Arnaut (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1988), 9/298-299; Abdülfettâh Acemî Mersafî, *Hidâyetü'l-kâri ilâ tecvîdi kelâmi'l-bârî* (Medine: Mektebetü Tayyibe, 1980), 721-722; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabîyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 3/687-688; Muhammed Mutî', *İbnü'l-Cezerî*, 7-43; Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", 20/551-557.

⁵⁶ Abdülbâsit Hâmid Muhammed, *Envâru'l-behiyye fî halli'l-Cezeriyye*, thk. Hâlid Hasen Ebü'l-Cüd (Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, 2005), 10.

⁵⁷ Bazı nüshalarında, manzûmenin 15 bâb olarak yer aldığı da görülür. Bu ihtilaf, eserin başında ve sonunda bulunan mukaddime ve hâtîme kısımları ile revm-işmâm gibi alt başlıkların müstakil birer bölüm olarak ele alınıp alınmamasından kaynaklanmaktadır.

⁵⁸ Hamed manzûmeyi 107 beyit olarak ifade eder. Anlaşılan Hamed, manzûmedeki ebced hesabıyla 107 beyti işaret eden beyti esas almış; hâtîmedeki hamdele ve salve kısmını dikkate almamıştır. Bk. Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 35.

⁵⁹ Arûz sisteminde bir bahir olan recez, sözlük manası itibariyle develerin sağrısında beliren ve kalkarken ayaklarının titremesine sebep olan bir hastalığın adıdır. İlet ve zihâf

Müellif, eserini yazarken birçok sanattan istifade etmiştir. Manzûmede, zıt kavramlar arasında bağlantı kurarak zihinsel çağrışım metodunu kullanmış ve meseleleri mümkün olduğunca özet şekilde ifade etmiştir. Böylece beyitler daha fazla yer kaplamadan bahsedilen konunun kısa yoldan anlaşılmasını sağlamıştır. Bu durumun en güzel örneklerini, harflerin sıfatlarını açıkladığı şu dizelerde bulabiliriz:

صِفَاتُهَا جَهْرٌ وَرَخْوٌ مُسْتَفِيلٌ *** مُنْقَتِحٌ مُصَمَّنَةٌ وَالصِّدَّ قُلٌّ
 مَهْمُوسُهَا فَحْتُهُ شَخْصٌ سَكَّتْ *** شَدِيدُهَا لَفْظٌ أَجْدُ قَطٍ بَكَثٌ
 وَبَيْنَ رَخْوٍ وَالشَّدِيدِ لِنُ عُمَرُ *** وَسَبْعُ عَلُوٍ خُصَنٌ ضَعُطٍ قِظٌ حَصَنُ
 وَصَادٌ ضَادٌ طَاءٌ طَاءٌ مُطَبِّقَةٌ *** وَقَرٌّ مِنْ لَبِّ الْخُرُوفِ الْمُدْلَقَةُ
 صَفِيرُهَا صَادٌ وَرَايَ سَبِينُ *** قَلْقَلَةٌ قُطْبٌ جِدٌّ وَالْبَيْنُ
 وَارٌّ وَيَاءٌ سَكَّنَا وَانْفَتَحَا *** قَبْلَهُمَا وَالْإِنْجِرَافُ صُجْحَا
 فِي اللَّامِ وَالرَّاءِ وَتَكْرِيرِ جُعْلٌ *** وَلِلنَّفْسِي السَّبِينُ ضَادًا اسْتِطْلُ

Bilindiği üzere harflerin sahip olduğu lâzımî ve ârızî olmak üzere iki türlü sıfat grubu söz konusudur. Lâzımî sıfatlar; zıttı olan ve olmayan şeklinde iki kategoriye ayrılır. Müellif, zıttı olan sıfatları özel bir kurguyla dört beyitte özetlemiştir. Kalan 3 beyit ise zıttı olmayan sıfatlarla ilgilidir. İlk beyitte harfleri verilmeyen 5 sıfatın harfleri, قُلٌّ وَالصِّدَّ قُلٌّ ifadesi gereği zıttından hareketle tespit edilir. Buna göre 1. beyitteki ilk sıfat olan *cehr*, 2. beyitteki *hems* ile eşleştirilmiştir. Hems harfleri de فَحْتُهُ شَخْصٌ سَكَّتْ şeklinde ifade edilen on harf olarak 2. beyitte sayılmıştır. Buna göre alfabenin kalan harfleri ise *cehr* harfleridir. Diğer zıtlıların harfleri de aynı yöntemle bulunur. Zıttı olmayan sıfatların harfleri ise beyitlerde açıkça zikredilmiştir.⁶¹ Buna göre zıttı olmayan sıfatlar, söz konusu beyitlere göre sırasıyla şöyledir: Safir (ص, س, ز), kalkale (ق, ط, ج, ب, ح), lîn (و, ی), inhirâf (ل, ر), tekrîr (ر), tefeşî (ش) ve istitâle (ض).

kâidelerine çokça maruz kalması sebebiyle uğradığı sarsıntı ve değişiklikler yüzünden bahre, Halîl b. Ahmed tarafından bu isim verilmiştir. İstılâhî açıdan ise *recez*, nazım ve mûsiki ile alakalı bir kavram olup eski Araplar'ın "kasîd, remel, recez" diye adlandırdıkları belirli konulara tahsis edilmiş şiir türlerinden biri olarak bilinir. Kavramla ilgili detaylı bilgi için bk. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Recez", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/509.

⁶⁰ Dabbâ', *İthâfû'l-berara*, 373-381; Muhammed Şemrânî, *el-Câmi' li'l-mütünü'l-'ilmiyye* (Riyad: Medâru'l-Vatan li'n-Neşr, 2004), 147-155.

⁶¹ Muhammed Abdülmün'im 'Abd, *Ravdu'n-nediyye şerhu metnil-Cezeriyye* (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2001), 25-26.

Vakf-ibtidâ meselesi; kırâat ve tecvîd alanının önemli meselelerindedir. İbnü'l-Cezerî *Mukaddime*'sinde, bu mevzuyu şu şekilde işler:

وَبَعْدَ تَجْوِيدِكَ لِلْحُرُوفِ *** لَا بُدَّ مِنْ مَعْرِفَةِ الْوُقُوفِ
وَالْإِبْتِدَاءِ وَهِيَ تُقَسَّمُ إِذْنٌ *** ثَلَاثَةٌ تَامٌ وَكَافٍ وَحَسَنٌ
وَهِيَ لِمَا تَمَّ فَإِنْ لَمْ يُوجَدِ *** تَعَلُّقٌ - أَوْ كَانَ مَعْنَى - فَابْتِدَائِي
فَالتَّامُ فَالْكَافِي وَلَفْظًا فَامْتَنَعَنَّ *** إِلَّا رُوِيَ سِوَا الْأَيِّ جَوْرًا فَالْحَسَنُ
وَغَيْرُ مَا تَمَّ قَبِيحٌ وَلَهُ *** الْوُقُوفُ مُضْطَرًّا وَيَبْدَأُ قَبْلَهُ
وَلَيْسَ فِي الْقُرْآنِ مِنْ وَقْفٍ يَجِبُ *** وَلَا حَرَامٍ غَيْرُ مَا لَهُ سَبَبٌ

“Harflerin tecvîdine dair (bilgileri) öğrendikten sonra vakfları (türlerini ve kurallarını) da bilmelisin.”

“(Ayrıca) İbtidâyı (kurallarını). O (vakf); tâm, kâfi ve hasen olmak üzere üç kısma ayrılır.”

“(Vakfedilen yerde) Mana tamam olup (kendisinden sonraki kelimeyle) lafız ve anlam itibarıyla ilişki yoksa kendisinden sonraki kelimeyle ibtidâ et!”

“(Birincisi) **Tâm**'dır. (İkincisi) **Kâfi**'dir ki lafız bitse de mana açısından kendisinden sonrasına taalluku vardır. Geriden alma! Yapılan vakfın sonrasıyla lafzî alakası varsa, bu gibi yerlerde sonrasından başlama. Bu da **Hasen**'dir.”

“Kur'ân'da ne (Kur'ân okuyucusunun terk ettiğinde günaha gireceği) vacib ne de (vakf yaptığı zaman günahkâr olacağı) haram bir vakf vardır. Haram olmasını gerektiren bir sebep bulunursa (o zaman başkadır.)”⁶²

Tecvîd konulu didaktik manzûmelerin bir kısmının hedef kitlesi başlangıç seviyesindeki öğrenciler olmasına rağmen bazı manzûmelerin tecvîd açısından belli bir donanıma sahip kişilere hitap ettiği görülmektedir. Adından sıkça söz ettiren ve tecvîd ilminin önemli eserleri arasında ilk sıralarda yerini alan *Mukaddimetü'l-Cezeriyye*, son derece muhtasar ve vecîz bir ifade tarzıyla nazmedilmiştir. Bu münasebetle hakkında yazılmış şerhleri kullanmadan veya izah edeni olmaksızın manzûmenin meselelerinin anlaşılması kolay değildir. Üzerine yazılan pek çok şerh vb. çalışma da bu durumu teyit eder mahiyettedir.

İslâm dünyasında, her dönemde sayısız öğrenci tarafından ezberlenen ve farklı kütüphanelerde yüzlerce nüshası bulunan *Mukaddimetü'l-Cezeriyye* adlı

⁶² İbnü'l-Cezerî, *Mukaddime*, 8 (73-78. beyitler).

eser üzerinde pek çok çalışma yapılmıştır. İbnü'l-Cezerî'nin oğlu Ebû Bekr Ahmed'in *Havâşi'l-müfêhime fî şerhi'l-Mukaddime*'si, Abduddâim b. Ali Hadîdî Ezherî'nin *Dürretü'l-müntezime fî şerhi'l-Mukaddime*'si, İbrahim Ensârî'nin *Tuhfetü'l-mürîd li ma'rifeti Mukaddimeti't-tecvîd*'i, Ebü'l-Feth Mezzî'nin *Fusûlü'l-müeyyide li'l-vusûl ilâ şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*'si, Ahmed b. Şeyh Muhyiddîn Na'mî'nin *Hediyyetü'l-mürîd şerhu Mukaddimeti't-tecvîd*'i, Muhammed Kastallânî'nin *Ukûdu's-seniyye fî şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*'si, Zekeriyâ Ensârî'nin *Dekâiku'l-muhkeme fî şerhi'l-Mukaddime*'si, İbnü'l-Hanbelî'nin *Fevâidü's-sırriyye fî şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*'si, Mahmud b. Ömer'in *Şerhu'l-mistikâvî 'ale'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*'si, Aliyyü'l-Kârî'nin *Minahu'l-fikriyye 'alâ metni'l-Cezeriyye*'si, Yûsuf Makdisî'nin *Tuhfetü'l-mürîd li Mukaddimeti't-tecvîd*'i, Seyfüddîn Dehlevî'nin *Hallü'l-Cezeriyye*'si, Hüseyin b. Ali Amâsî'nin *Dürrü'l-meknûn fî şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*'si, Sâlim Semlâvî'nin *Vesiletü'l-mürîd li beyâni't-tecvîd*'i, Ali b. Ya'lûşe Tûnûsî'nin *Fevâidü'l-müfêhime fî şerhi'l-Cezeriyyeti'l-Mukaddime*'si, Beşîr Hilâlî Gazzî'nin *Ta'likâtü'l-vefiyye 'alâ metni'l-Cezeriyye*'si, Ğânim Kaddûrî Hamed'in *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*'si ile mezkûr eserin ihtisarı olan *Şerhu'l-vecîz 'ale'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*'si bu çerçevede yapılan çalışmalardan bazılarıdır.⁶³

Mukaddimeti'l-Cezeriyye'nin anlaşılması için iyi bir Arapça bilgisinin yanında kendine özgü dil yapısının da kavranılması gerekir. Bu bağlamda Mehmed Emin Tokâdî (ö. 1158/1745), manzûmeden daha fazla istifade edilmesine yönelik Arapça bilmeyen veya bu konuda yetersiz olanların, usûlüne uygun ve doğru bir şekilde okuyabilmeleri için manzûmeyi Osmanlı Türkçesine yine manzûm formda tercüme etmiştir.⁶⁴ Tokâdî, eserin sadece okunması değil aynı zamanda ezberlenmesi gerektiğini ve anlaşılması için bazı kısımlarında izahlar getirdiğini şu dizelerinde ifade eder:

“Velâkin Arabîden bilmeyenler
Ki andan intifâ'ı az görenler.”

“Husûsan muhtasar manzûm ola ol

⁶³ Manzûme üzerine yapılan şerh ve hâşiyelere ilişkin detaylı bilgi için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1799-1800; Brockelmann, *GAL Supplement*, 2/276; Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 35-37.

⁶⁴ Selahattin Öz, “İbnü'l-Cezerî'nin Mukaddime'sinin Mehmet Emin Tokâdî'ye Ait Manzûm Tercümesi ve Değerlendirilmesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (2015), 149.

Ararlar Türkî tercümân-ı makbûl.”

“Bu geldi hâtır-ı mümkîne cânâ
İdem mefhûmunu Türkçe inşâ.”

“Okuyub ânı hem ezberleyeler
Bûnî ona vesîle eyleyeler.”

“Müeyesser eyledi ol Hayy u Kayyûm
Ki kıldım aynını Türkîce manzûm.”⁶⁵

3. Tuhfetü'l-Etfâl Ve'l-Ğilmân Fî Tecvîdi'l-Kur'ân

Süleymân b. Muhammed Cemzûrî'nin (ö. 1198/1783)⁶⁶ *Tuhfetü'l-ETFÂL ve'l-Ğilmân fî tecvîdi'l-Kur'ân*'i,⁶⁷ İbnü'l-Cezerî sonrasında Kur'ân eğitiminde yaygın olarak okutulan manzûmelerdendir. Hicrî XII. asırda telif edilen manzûme, hâlihazırda önemini muhafaza eder ve Kur'ân eğitimine dair özellikle mübtedîlere yönelik okutulup ezberletilir. Manzûme, gerek tecvîd sahasının ilk eseri olan Hâkânî'nin *Kasîdetü'l-Hâkâniyye*'sinin gerekse İbnü'l-Cezerî'nin *Mukaddime*'sinin devamı niteliğindedir.⁶⁸ Ayrıca *Tuhfetü'l-ETFÂL*, hakkında yapılan çalışmaların bir kısmında, İbnü'l-Cezerî'nin *Mukaddime*'si ile birlikte ele alınır.⁶⁹ Bu durum, her iki manzûmenin de önemini bariz şekilde gözler önüne serer. Tecvîd ilmi öğretiminde İbnü'l-Cezerî'nin *Mukaddime*'si daha ziyâde ileri seviyede olanlara hitap ederken; *Tuhfetü'l-ETFÂL* Kur'ân'ı öğrenmeye yeni başlayanlara yöneliktir. Uygulamada, *Tuhfetü'l-ETFÂL*'i ezberleyip kavrayan ve ilgili kurallar çerçevesinde Kur'ân'ı okuyabilen öğrencinin, Kur'ân tedrisinden iyi bir şekilde geçmiş sayıldığı ve İbnü'l-Cezerî'nin *Mukaddime*'sine yükseldiği; bu sayede öğrendiği daha ağır konular eşliğinde Kur'ân'ı tecvîd

⁶⁵ Mehmed Emin Tokâdî, *Terceme-i Mukaddimetü İbni'l-Cezerî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi, nr. 3805, 232-236. beyitler.

⁶⁶ Müellifin hayatı hakkında kaynaklarda pek bilgi yer almamaktadır. Dolayısıyla vefat tarihi hususunda da netlik yoktur. *Tuhfetü'l-ETFÂL*'in ferağ kaydı hicrî 1198 olması itibariyle müellifin mezkûr tarihten sonra vefat ettiği kanaati de söz konusudur. Recep Koyuncu, “Kur'ân Eğitiminde Manzûm Tecvîd Geleneği: Cemzûrî ve Tuhfetü'l-ETFÂL Adlı Manzûm Eseri”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/2 (2017), 802. Müellif hakkında bk. Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 648-649; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 1/786; Koyuncu, “Tuhfetü'l-ETFÂL”, 801-803.

⁶⁷ Dabbâ', *İthâfû'l-berara*, 382-387; Mar'î, *el-Mecmû'u'l-kebîr*, 1/45-47; Bekrî, *el-Câmi' fî mutûni't-tecvîd*, 1/15-18; Ali Şevvâh, *Mu'cemu musannefât*, 1/217.

⁶⁸ Koyuncu, “Tuhfetü'l-ETFÂL”, 798.

⁶⁹ Örneğin bk. Muhammed Felah Matayrî, *el-İhkâm fî dabtî Mukaddimetü'l-Cezeriyye ve Tuhfetü'l-ETFÂL* (Kuveyt: Kıtâ'u'l-Mesâcid, 2008).

üzere eksiksiz okuyabildiği ifade edilir.⁷⁰ Bu itibarla zikredilen iki eser birbirini tamamlar niteliktedir.

Tecvîd konulu didaktik manzûmelerin bazıları, başlangıç seviyesindeki öğrencilere hitap ederken; kahir ekserisi belli altyapıya sahip olan öğrencilere yönelik hazırlandığı ifade edilmişti. Bu bağlamda *Tuhfetü'l-ETFâl ve 'l-ğilmân fi tecvîdi'l-Kur'ân*, isminden de anlaşılacağı üzere çocuk yaştaki Kur'ân öğrencilerine, tecvîd ilminin temel meselelerini öğretmek amacıyla yazılmıştır. Müellif, hocası Nûr Ali Feneş Mihî'den öğrendiği şekliyle bu temel bilgileri aktardığını şu beyitte dile getirir:

سَمَّيْتُهُ بِتُحْفَةِ الْأَطْفَالِ *** عَنْ شَيْخِنَا الْمِيهِيِّ ذِي الْكَمَالِ
أَرْجُو بِهِ أَنْ يَنْفَعِ الطَّلَابَا *** وَالْأَجْرَ وَالْقَبُولَ وَالنَّوَابَا

“Manzûmeyi isimlendirdim **Tuhfetü'l-ETFâl** olarak. Kemâl sahibi üstâdımız Mihî'den nakille!”

“Ümit ederim bu çalışmanın öğrencilere fayda sağlamasını; makbul bir amel ve lütfa mazhar olmasını.”⁷¹

Müellifin recez bahrinde telif ettiği 61 beyitlik eser 10 bölümden meydana gelmiştir.⁷² Manzûme, gerek mensûr gerekse manzûm formda yazılan diğer tecvîd eserlerinden farklı olarak tenvîn ve sâkin nûn meselesinden başlar:

لِلنُّونِ إِنْ تَسْكُنُ وَلِلتَّنْوِينِ *** أَرْبَعُ أَحْكَامٍ فَخُذْ تَبْيِينِي
فَالأَوَّلُ الإِظْهَارُ قَبْلَ أَحْرَفِ *** لِلخُّوقِ سِتُّ رُبَيْبَتْ فَلتَعْرِفِ
هَمَزٌ فَهَاءٌ ثُمَّ عَيْنٌ حَاءٌ *** مُهْمَلَتَانِ ثُمَّ عَيْنٌ حَاءٌ

“Sâkin nûn ve tenvînin vardır dört hükmü. Kavra bunu iyice!”

“Birincisi izhârdır ki önce gelir tertip edilen altı boğaz harfinden. Öğren böylece!”

“Bunlar ء ve ة; ع ve ح; عٌ ve خ harfleridir.”⁷³

Müellif, devamında gelen beyitlerde idğâm-ı me'al-ğunne ve bilâğunne harflerini birlikte zikredip sonrasında ayrıma tabi tutar. Tek kelimedede

⁷⁰ Ali Osman Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1996), 213.

⁷¹ Dabbâ', *İthâfû'l-berara*, 382; Bekrî, *el-Câmi' fi mutûni't-tecvîd*, 1/15 (4-5. beyitler).

⁷² Dabbâ', *İthâfû'l-berara*, 382-387; Şemrânî, *el-Câmi' li'l-mütûni'l-ilmîyye*, 159-163; Bekrî, *el-Câmi' fi mutûni't-tecvîd*, 1/15-18.

⁷³ Dabbâ', *İthâfû'l-berara*, 382; Bekrî, *el-Câmi' fi mutûni't-tecvîd*, 1/15 (6-8. beyitler).

gerçekleşen idğâm türü için ise yalnızca دُنْيَا ve صِنْوَانٍ kelimelerine yer verir. Diğer ikisine⁷⁴ ise değinmez:

وَالثَّانِي إِدْغَامٌ بِسَيِّئَةِ أَتَتْ *** فِي يَرْمُلُونَ عِنْدَهُمْ قَدْ تَبَيَّنَتْ
لِكِنَّهَا قِسْمَانِ قِسْمٌ يُدْعَمَا *** فِيهِ بَعْنَةٌ يَبْنُمُو عِلْمَا
إِلَّا إِذَا كَانَا بِكَلِمَةٍ فَلَا *** تُدْعَمُ كَدُنْيَا ثُمَّ صِنْوَانٍ ثَلَا
وَالثَّانِ إِدْغَامٌ بِغَيْرِ غَنَّةٍ *** فِي اللَّامِ وَالرَّاءِ ثُمَّ كَرَّرْتَهُ

“(Dört hükümden) ikincisi kurrâ katında idğâm olur. Bunlar, يَرْمُلُونَ diye altı harfle sâbittir.”

“Ancak idğâm iki çeşittir: İdğâm ile ğunne, şu بِنْمُو harflerle olduğunu bil!”

“Fakat دُنْيَا ve صِنْوَانٍ gibi tek kelimedede olursa, bu durumda idğâm gerçekleşmez.”

“İkinci tür idğâm ise ل ve ر harfleriyle ğunnesiz gerçekleşendir. ر harfinin tekririyle.”⁷⁵

Cemzûrî, idğâm uygulamasını gayet muhtasar ve anlaşılır şekilde şu dizelerde ifade eder:

إِنْ فِي الصِّفَاتِ وَالْمَخَارِجِ اتَّفَقَ *** حَرْفَانِ فَلِامْتِلَانٍ فِيهِمَا أَحَقُّ
وَإِنْ يَكُونَا مَخْرَجًا تَقَارَبَا *** وَفِي الصِّفَاتِ اخْتَلَفَا يُلَقَّبَا
مُقْتَارِبَيْنِ أَوْ يَكُونَا اتَّفَقَا *** فِي مَخْرَجِ دُونَ الصِّفَاتِ حَقِيقًا
بِالْمُتَجَانِسَيْنِ ثُمَّ إِنْ سَكُنَ *** أَوَّلُ كُلِّ فَالصَّغِيرِ سَمَّيْنِ
أَوْ حُرَّكَ الْحَرْفَانِ فِي كُلِّ فُقُلَ *** كُلُّ كَبِيرٍ وَأَفْهَمُهُ بِالْمُتَلِّ

“İki harf hem sıfat hem de mahreç yönüyle ittifak hâlindeyse idğâm-ı misleyn olması hakır.”

“Şayet iki harf, mahreç açısından birbirine yakın; sıfatları itibariyle farklı olursa bu duruma mütekâribeyn denir.”

“Eğer harfler sıfatları yönüyle değil de mahreçleri açısından aynıysa bu durumda mütecâniseyn olur.”

“Bir de idğâmında ilk harf sâkin ise buna idğâm-ı sağîr de!”

“Şayet iki harf (müddğâm ve müddğâmün filh) de harekeliyse buna da idğâm-ı kebîr de! Bunları da örneklerle kavra!”⁷⁶

⁷⁴ قِنْوَانٌ - بُنْيَانٌ. Söz konusu kelimeler şunlardır:

⁷⁵ Dabbâ', *İthâfû'l-berara*, 382-383; Bekrî, *el-Câmi ' fi mutûni 't-tecvîd*, 1/15 (9-12. beyitler).

⁷⁶ Dabbâ', *İthâfû'l-berara*, 384; Bekrî, *el-Câmi ' fi mutûni 't-tecvîd*, 1/16 (30-34. beyitler).

Tuhfetü'l-efâl üzerine birçok şerh türünde çalışma yapılmıştır. Cemzûrî'nin bizzat kendisinin kaleme aldığı *Fethu'l-akfâl bi şerhi Tuhfeti'l-efâl* isimli eser, müellifin manzûmeye dair şerh çalışmasıdır. Ayrıca Ahmet İsâ Ma'sarâvî'nin *İthâfî'l-beriyeye bi dabti metneyi't-Tuhfe ve'l-Cezeriyye*'si, Hasen Dımeşki'nin *Takrîbü'l-menâl bi şerhi Tuhfeti'l-efâl*'i, Ahmed b. Feth Bekîrî'nin *Ta'tîru'l-beriyeye bi şerhi'l-Cemzûriyye*'si, İbrahim Kırş'ın *Şerhu Tuhfeti'l-efâl li'l-mübtedîn*'i, Ahmet Verrâkî'nin *Î'ânetü'l-müstefid bi dabti metneyi't-Tuhfe ve'l-Cezeriyye*'si, Refik Mümin'in *Eyseru'l-mekâl fi şerhi Tuhfeti'l-efâl*'i, Üsâme b. Heysem Atâyâ'nın *Letâifü'l-akvâl fi şerhi Tuhfeti'l-efâl*'i, Muhammed Sâlim Muhaysin'in *Şerhu't-Tuhfe ve'l-Cezeriyye li-beyâni'l-ahkâmî't-tecvîdiyye*'si, İbn Abdilvehhâb Sâlimî'nin *Tuhfetü'l-'anberiyeye fi şerhi Tuhfeti'l-efâl*'i, Ali Muhammed Dabbâ'nın *Minha zi'l-celâl fi şerhi Tuhfeti'l-efâl*'i ile Üsâme Abdülvehhâb'ın *Buğyetü'l-kemâl şerhu Tuhfeti'l-efâl*'i manzûme üzerine yapılan çalışmalar kapsamındadır.

4. 'Ukûdü'l-Cümân Fî Tecvîdi'l-Kur'ân

Ebü İshâk Ca'berî'nin (ö. 732/1332)⁷⁷ *'Ukûdü'l-cümân fî tecvîdi'l-Kur'ân*⁷⁸ isimli “nûn” kâfiyesiyle yazılması itibarıyla de *Kasîdetü'n-nûniyye* olarak bilinen kâmil⁷⁹ bahrinde 802 veya 822 beyitlik manzûmesi⁸⁰ de dikkate değer manzûmeler arasındadır.

⁷⁷ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1463-1465; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/171-172; Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 624; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/49; M. Kemal Atik, “Ca'berî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/527-528.

⁷⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1464; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1154; Brockelmann, *GAL Supplement*, 2/135; Ali Şevvâh, *Mu'cemu musannefât*, 1/254; Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 32. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, nr. 1029 (vr. 85b-106a) yer almaktadır.

⁷⁹ Sözlükte “bütün parçaları tam ve yeterli” anlamına gelen kelime, Halil b. Ahmed tarafından bir beyitte “mütefâ'ilün”ün altı defa tekrarıyla oluşan vezne isim olarak verilmiştir. Bu vezin, Halil b. Ahmed'in arûz sisteminde “mü'telife” denilen ikinci dâirenin ikinci, genel sıralamadaysa beşinci bahir olarak geçer. Arap şiirinde bu bahrin, bir beyitte “mütefâ'ilün”ün altı defa tekrarıyla oluşan “tam/müseddes” ve dört defa tekrarıyla meydana gelen “mezcû'/murabba” denilen şekilleri kullanılmıştır. Cevherî'nin arûz sisteminde “kâmil” bahri, aslî tef'îlelerin belli sayılarda tekrarıyla meydana gelen bahirler (müfredat) grubunda yer alır. Bu kalıba “kâmil” denilmesi, en çok hareke ihtiva eden vezin olması yanında aslî tef'îlesi olan “mütefâ'ilün”ün yedi harfli (sübâ'iyye) bahirlerinin en mükemmeli olmasındandır. Kavram hakkında detaylı bilgi için bk. Tefvik Rüştü Topuzoğlu, “Kâmil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/280.

⁸⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1154.

Müellif, eserini, ilki manzûmenin; ikincisi ise tecvîdin olmak üzere iki mukaddime üzerine düzenlemiş olup mütevâtir ve şâz kırâatlara de yer vermiştir. Manzûme, kırâat ve tecvîd ilimlerini içermesi bakımından geniş bir muhtevaya sahiptir. Ca'berî, özellikle ilk kısımda Kur'ân kırâati ve tecvîdiyle ilgilenenlere tavsiyeler vererek adeta karşısında öğrenci varmış gibi sıkı tembihlerde bulunur. Kur'ân okuma âdâbını öğrettiği şu dizeler, bu tür eserlerde görülen tavsiyelerin vecîz ifadeleridir.

وَالصَّخْكَ قَلِيلٌ وَالْمَنَامَ كَذَا الْكَلَا *** م وَعَدَّ عَنْ ذِي بُدْعَةٍ قَنَانٌ
وَلَيْفَكَ نَزْرَهُ عَنْ كَرِيهِ رِيحُهُ *** وَقَفِنَ عِنْدَ تَتَاؤُبِ بِنَانِ

“Gülmeyi ve uykuyu azalt! Konuşmayı da! Ey genç! Bidatçiden uzak dur!”
“Kötü kokulardan ağzını uzak tut! Kur'ân okurken esnediğinde dur ve ağzını kapat elinle!”⁸¹

أَخْلَصْ لِرَبِّكَ نِيَّةً مَرْضِيَّةً *** وَأَقِنِ التَّعَفُّبِ سَائِرَ الْأَزْمَانِ
أَطِيبِ الْمَطَاعِمَ تُسْتَجَبُ لَكَ دَعْوَةٌ *** وَبِمُضْغَةٍ إِصْلَاحُ ذِي الْأَبْدَانِ

“(Ey Kur'ân okuyucusu!) Niyetini, rabbinin razı olduğu şekilde ihlâsla gerçekleştir! Diğer zamanlarda da muhafaza et iffet ve namusunu!”
“Yiyeceklerin temiz (helal) olsun ki duan da kabul edilsin. Bedenlerin ıslahı, kalbin ıslahıyıldır.”⁸²

Manzûmede, Kur'ân eğitimi konusunda hadîs rivâyetlerinde yer alan referansları gayet açık bir şekilde dikkat çeker:

وَبِكُلِّ حَرْفٍ ضَوْعِفَتْ حَسَنَاتُهُمْ *** أَجْدِرُ بِأَهْلِ اللَّهِ ذِي الْإِحْسَانِ
وَهُوَ السَّيْفِغِ لِصَخْبِهِ فَتَعَلَّمُوا *** هُ وَعَلِمُوا فَخَيْرُكُمْ هَذَا
وَلَهُ النَّبِيُّ إِنْ يَكْمِلَ حِفْظَهُ *** وَلَوْ الذِّئْبُ النَّجَّاحُ ذُو اللَّمَعَانِ

“(Kur'ân'ın) Her bir harf(i) için kat kat ihsan vardır. Katlanacaktır, okudukça onun iyilikleri.⁸³ Sen, iyilik yap ihsan sahibi ehlullaha!”
“Bu (Kur'ân), şefaathidir kendisine arkadaşlık edene.⁸⁴ Onu öğreniniz ve öğretiniz. İşte bu ikisini yapandır sizin en hayırlılarınız.”⁸⁵

⁸¹ Ebû İshâk Ca'berî, 'Ukûdü'l-cümân fî tecvîdi'l-Kur'ân, thk. Hasen Kutub (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2005), 30-31 (51-52. beyit).

⁸² Ca'berî, 'Ukûdü'l-cümân, 29 (42-43. beyitler).

⁸³ Tirmizî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 16.

⁸⁴ Müslim, "Müsâfirin", 252.

“Kur’ân ehli için, hıfzını tamamlarsa peygamberlik makamına yakın bir makam vardır. Parlayan bir taç giydirilecektir onun ana ve babasına.”⁸⁶

Görüldüğü üzere söz konusu her beyit, Kur’ân öğrenmenin faziletine dair Hz. Peygamber’den (sas) bir rivâyetle süslenmiştir. Müellif, Kur’ân tilâvetinde dikkat edilecek hususları da şu dizelerde özetler:

كَمْ قَارِئٍ يُرِينَكَ سَمْتَ مَجْوِدٍ *** مَا يَعْرِفُ النَّحْرِيكَ مِنْ إِسْكَانٍ
فَدُّ ظَنًّا تَجْوِيدَ الْقُرْآنِ تَشْدُقًا *** وَتَمَائِيلًا وَتَنْفُخَ الْوُدْجَانِ
فَعَدَا يَشْدُ الْحَرْفَ جَاهِدَ نَفْسِهِ *** وَيَمُدُّ مَرْتَعِدًا أَحَا إِثْخَانَ

“Nice Kur’ân okuyucusu vardır ki tecvüdlü okumanın yollarını sana gösterir. Fakat ayırmaz harekeyi sükûndan kendisi.”

“Tecvîdi; kendini zorlayıp ağzını çok açarak ve ağzını yüzünü eğerek, sağa sola sallanarak, boğazını şişirircesine aşırılık göstererek okumak zanneder.”

“Kendini zorlayarak, şeddesiz harfi şeddeler veya şeddeli harfi abartarak okur. Sesini titreterek medleri uzatır.”⁸⁷

5. Tecvîd İlmiyle İlgili Diğer Didaktik Manzûmeler

Bahsedilen manzûmelerin dışında Ebû Bekr b. Şeddâd Bera’î’nin (ö. 771/1369) *Kenzü’l-murîd li ahkâmî’t-tecvîd*’i,⁸⁸ Muhammed Tîbî Sâlihî’nin (ö. 979/1571) *el-Müfîd fi ‘ilmi’t-tecvîd*’i,⁸⁹ ‘Alemüddîn Sehâvî’nin (ö. 643/1245) *‘Umdetü’l-müfîd ve ‘uddetü’l-mecîd fi ma’rifeti (lafzi)’t-tecvîd*⁹⁰ veya *‘Umdetü’l-müfîd ve ‘uddetü’l-mecîd*⁹¹ adındaki manzûmesi, Hamdullah b. Hayriddîn’in -Hatîb-i Ayasofya- (ö. 983/1575) *Rûsûhu’l-lisân fi hurûfi’l-Kur’ân*’i,⁹² Mahmûd Cüz-zâmî’nin (ö. hicrî III. asır) *Lâmiyye fi’t-tecvîd*’i,⁹³ Abdullah Mârdînî’nin (ö. 721/1321) *ed-Dürrü’n-nadîd fi ma’rifeti’t-tecvîd*⁹⁴

⁸⁵ Buhârî, “Fedâilü’l-Kur’ân”, 21.

⁸⁶ Ebû Dâvûd, “Vitir”, 14/1453. Ca’berî, *‘Ukûdü’l-cümân*, 29 (38-40. beyitler).

⁸⁷ Ca’berî, *‘Ukûdü’l-cümân*, 26 (21-23. beyitler).

⁸⁸ Abdülvâhid Desûkî, *Mecmû’a mühimme fi’t-tecvîd ve’l-karâât ve’r-resm ve ‘addi’l-ây*, thk. Cemâl Seyyid Rufâ’î (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2006), 80-87.

⁸⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 2/1777-1778; Desûkî, *Mecmû’a mühimme fi’t-tecvîd*, 161; Hamed, *ed-Dirâsâtü’s-savtiyye*, 39; Bekrî, *el-Câmi’ fi mutûni’t-tecvîd*, 1/71-79.

⁹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 2/1171-1172; Brockelmann, *GAL Supplement*, 1/728; Ali Şevvâh, *Mu’cemu musannefât*, 1/253; Hamed, *ed-Dirâsâtü’s-savtiyye*, 29.

⁹¹ Desûkî, *Mecmû’a mühimme fi’t-tecvîd*, 13-17; Bekrî, *el-Câmi’ fi mutûni’t-tecvîd*, 1/63-65.

⁹² Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 1/902.

⁹³ Desûkî, *Mecmû’a mühimme fi’t-tecvîd*, 209-211.

⁹⁴ Ali Şevvâh, *Mu’cemu musannefât*, 1/228; Hamed, *ed-Dirâsâtü’s-savtiyye*, 31.

veya *Kasîdetü'l-lâmiyye*'si,⁹⁵ Ca'berî'nin *Hudûdu'l-itkân fî tecvîdi'l-Kur'ân*'ı,⁹⁶ Süleymân b. Abdillâh Delcî'nin (ö. 769/1367) *İkdü'l-ferîd fî 'ilmi't-tecvîd*'i,⁹⁷ Ebû Yahyâ Muhammed Semerkandî'nin (ö. 780/1378)⁹⁸ *İkdü'l-ferîd fî nazmi't-tecvîd*'i,⁹⁹ İbnü'l-Kabâkîbî'nin (ö. 849/1445) *Urcûzetü't-tecvîd*'i,¹⁰⁰ Mustafa Nûdehî Berzencî'nin (ö. 1254/1838) *Cevherü'n-nadîd fî kavâ'idü't-tecvîd*'i,¹⁰¹ Abdülfettâh Mahmûdî Lâzîkî'nin (ö. 1297/1880'ten sonra) *Manzûmetü'l-edâ fî'l-kirâât ve't-tecvîd*'i,¹⁰² Abdurrahman Gündüz'ün (ö. 1974) *Muhtasarü'z-Zübde*'si,¹⁰³ Ahmed Ferras'ın *Manzûme fî tecvîdi'l-Kur'ân*'ı ile Hüsâm b. Halife Mar'aşî'nin *Kavâ'idü'l-Kur'âni'l-'Arabî ve tecvîdü'l-ke'lâmî'l-ilâhî*'si bu çerçevede zikredilmelidir.

6. Tecvîdle İlgili Konu Merkezli Didaktik Şüirler

Literatürde, tecvîd ilminin temel meselelerinin yanında sadece bir konuya hasredilmiş didaktik manzûmeler de söz konusudur. Tecvîd ilminin önemli başlıklarından olan mehâric-i hurûf ve sîfât-ı hurûfa dair beyitler, gerek İbnü'l-Cezerî'nin *Mukaddime*'sinde olduğu gibi bir başlık şeklinde gerekse müstakil olarak nazmedilen ve bu konuya hasredilmiş eserlerde yer alır.

Arap dilinde “harfin çıkıp diğerlerinden ayrıldığı yer” olarak tanımlanan *mahreç*,¹⁰⁴ bölgeleri itibariyle kirâat ve dil âlimleri tarafından farklı tasniflere tabi tutulur. İşte tam da bu noktada, aynı bölgeden çıkan harfleri birbirlerinden tefrik eden sıfatlar meselesi devreye girer. Nitekim önemli Arap dilcilerinden Ebû Osman Mâzîni'nin (ö. 248/863): “Harfler bir mahreçten çıksaydı ve onların sıfatları da bir olsaydı kelâm (konuşma), hayvanların çıkardığı seslere benzerdi. Böyle bir durumda da hiçbir şey anlaşılmazdı. Mahreçlerin ve sıfatların farklılığı

⁹⁵ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 31.

⁹⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1464; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/14; Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 32.

⁹⁷ Desûkî, *Mecmû'a mühimme fî't-tecvîd*, 62-75.

⁹⁸ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2/260.

⁹⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1152; Brockelmann, *GAL Supplement*, 1/727; Ali Şevvâh, *Mu'cemu musannefât*, 1/214; Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 33.

¹⁰⁰ Muhammed Eroğlu, “İbnü'l-Kabâkîbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/97.

¹⁰¹ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/369.

¹⁰² Desûkî, *Mecmû'a mühimme fî't-tecvîd*, 197-202.

¹⁰³ Eser, müellifin daha önce telif ettiği *Zübdetü't-tecvîd* adlı çalışmasının manzûm özetidir.

¹⁰⁴ Kavramın tanımına ilişkin olarak bk. Dâni, *et-Tahdîd fî'l-itkân ve't-tecvîd*, 102; Ebû Bekr Mar'aşî Saçaklızâde, *Cühdü'l-mukill (mine't-tecvîd)*, dirase ve thk. Sâlim Kaddûrî Hamed (Amman: Dâru Ammâr, 2008), 59; Husarî, *Ahkâmu kirâat*, 49.

Allah'ın (cc) insanoğluna verdiği en büyük nimettir.”¹⁰⁵ ve Mahmûd Halîl Husarî'nin (ö. 1980): “Harflerin mahreçleri, (onları ölçen) terazi gibidir. Sıfatları da (sarrafin elindeki) mihenk taşına benzer ki onunla altının saf mı karışık mı olduğu anlaşılır.” ifadesi¹⁰⁶ mahreç ve sıfat meselesinin ne denli önemli olduğunu gösterir mahiyettedir. Dolayısıyla âlimler bu konuların önemine binaen kıymetli eserler telif etmişlerdir. Bu çalışmaların bir kısmını manzûm formda yazılanlar teşkil eder.

Dânî'nin, harflerin mahreçlerine dair yazdığı 17 beyitten müteşekkil *Mehâricu'l-hurûf* ve *ecsânühâ* isimli eseri bu kapsamda zikredilmelidir. *Risâle fi mehârici'l-hurûf*¹⁰⁷ adıyla da bilinen eser, Dâni'nin *Urcûzetü'l-münebbihe 'ala esmâi'l-kurrâ ve'r-ruvât ve usûli'l-kirâât* isimindeki manzûmesinin içinde 1193-1209 beyitleri arasında da yer alır.¹⁰⁸

Harflerin mahreç ve sıfatları ile ilgili manzûm literatür oldukça zengindir. İbn Atıyye'nin (ö. 541/1147) *Urcûze fi mehârici'l-hurûf*u,¹⁰⁹ İbn Harb Nahvî'nin (ö. 581/1186) *Urcûze fi mehârici'l-hurûf*u,¹¹⁰ İbn Berrî'nin (ö. 731/1331) *Urcûze fi mehârici'l-hurûf*u,¹¹¹ İbn Ümmü Kâsım'ın (ö. 749/1348) *Urcûze fi mehârici'l-hurûf ve sıfâtuhâ*'sı,¹¹² Hamdullah b. Hayriddîn'in (ö. 983/1575) *Umdetü'l-irfân fi vasfi hurûfi'l-Kur'ân*¹¹³ veya “râ” kâfiyeli olması itibariyle *Kasîde-i râiyye* olarak da bilinen manzûmesi,¹¹⁴ İbrahim b. Sa'd Mısri'nin (ö. 1316/1898) *İğâsetü'l-melhûf fi 'adedi sıfâti'l-hurûf*u,¹¹⁵ Ahmed Harbitâvî'nin *Dürri'l-me'lûf fi sıfâti'l-hurûf*u¹¹⁶ ile Saîd Beysûsi'nin *Nazmü'l-*

¹⁰⁵ Mekkî b. Ebi Tâlib, *er-Riâye li tecvîdi'l-kirâa*, thk. Ahmet Hasen Ferhât (Amman: Dâru Ammâr, 1996), 143.

¹⁰⁶ Husarî, *Ahkâmu kirâat*, 77.

¹⁰⁷ Abdurrahman Çetin, *Ebû Amr ed-Dâni ve Kirâat İlmindeki Yeri* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015), 171.

¹⁰⁸ Bk. Ebû Amr Osman Dâni, *el-Urcûzetü'l-münebbihe 'ala esmâi'l-kurrâ ve'r-ruvât ve usûli'l-kirâât ve 'akdi'd-diyanât bi't-tecvîd ve'd-delâlât*, thk. Muhammed b. Meckân Cezâiri (Riyad: Dâru'l-Muğni, 1999), 289-290.

¹⁰⁹ Abdurrahman Çetin, “Tevvîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/254.

¹¹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/63.

¹¹¹ İsmail Durmuş, “İbn Berrî et-Tâzi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), ek1/591.

¹¹² Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 33.

¹¹³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1168. Manzûmenin yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 4796/1; Laleli, nr. 61/1 ile Ankara Milli Kütüphane, nr. 2503/2.

¹¹⁴ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin*, 1/334.

¹¹⁵ Mar'î, *el-Mecmû'u'l-kebîr*, 1/50-51.

¹¹⁶ Desûkî, *Mecmû'a mühimme fi't-tecvîd*, 191-194.

*kavlü'l-me'lûf fi sıfâti'l-hurûf*¹¹⁷ bu bağlamda yazılmış manzûmeler arasındadır.

Şetanûfî'nin *Risâle fi elkâbi'l-medd*'i, Ahmed b. Nekkâr'ın *Manzûme fi elkâbi'l-medd*'i, Ömer Sanhâcî'nin *Manzûme fi elkâbi'l-med ve aksâmih*'i,¹¹⁸ Ebü'l-'Alâ Tilimsânî'nin *et-Tekmil fi'l-vakf* veya *Manzûme fi'l-vakfi ve'l-vasl*'i,¹¹⁹ Muhammed Mütevellî'nin; *Manzûmetü't-tekbîr*'i¹²⁰ ve *Manzûme merâtibi tefhîm hurûfil-isti'lâ*'sı,¹²¹ Ali Şehâse Semennûdî'nin *Mevâzinü'l-edâ fi't-tecvîdi'l-vakf ve'l-ibtidâ*'sı¹²² ile Ahmed Fukayh Mağribî'nin *Manzûme fi'l-idğâm ve ahkâmuh*'u¹²³ tecvîd ilminin konu merkezli didaktik manzûmeleri kapsamına girmektedir.

Tek konuya hasredilmiş manzûm tecvîd literatüründe, bazı harflere dair yapılan çalışmalar da dikkati çeker. Bunların, özellikle mahreç ve sıfatları itibariyle, telaffuzda yaşanan güçlükler sebebiyle karıştırılma ihtimali bulunan bazı harfler üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bağlamda Dâni'nin *Nazmu'z-zâât fi'l-Kur'ân* isimli manzûmesi önemlidir. Aslında eser, müellifin *Vurûdü harfi'z-zâ hassaten fi kitâbillahi te'âlâ*¹²⁴ veya *ez-Zâât fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*¹²⁵ adlı çalışmanın son tarafında bulunan dört beyitten oluşan kısmıdır. Müellif, bu beyitlerde Kur'ân'da ط harfinin bulunduğu 32 kelimenin tamamını; ezberleyenlere ve öğrencilere kolaylık sağlaması adına söz konusu lafızları kullanarak nazmetmiştir. İlgili beyitleri, İbnü'l-Cezerî kaleme aldığı *et-Temhîd fi 'ilmi't-tecvîd* isimli eserinde nakledip şerh etmiştir.¹²⁶ Buna göre dört beyit şu şekildedir:¹²⁷

طَوَّرَتْ شَوَاطِئَ بِحَظِّهَا مِنْ ظَلَمْنَا *** فَكَطَمْتُ غَيْظَ عَظِيمٍ مَا ظَنَنْتُ بِنَا

¹¹⁷ Abdürraûf Sa'd, *Mecmû'a fi 'ilmi't-tecvîd* (Kahire: Mektebetü's-Safâ, 2001), 56-61; Bekrî, *el-Câmi' fi mutûni't-tecvîd*, 1/135-136.

¹¹⁸ Ali Şevvâh, *Mu'cemu musannefât*, 1/275.

¹¹⁹ Saîd A'râb, *el-Kurrâ ve'l-kirâât bi'l-Mağrib* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990), 125.

¹²⁰ İbrahim Saîd Devserî, *el-İmâm Mütevellî ve cuhûdüh fi 'ilmi'l-kirâât* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1999), 217.

¹²¹ Devserî, *el-İmâm Mütevellî*, 306.

¹²² Ali Şehâse Semennûdî, *Câmi'u'l-hayrât fi tecvîdi ve tahrîri evcühü'l-kirâât* (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007), 199-238.

¹²³ Desûkî, *Mecmû'a mühimme fi't-tecvîd*, 212-213.

¹²⁴ Brockelmann, *GAL Supplement*, 1/720.

¹²⁵ Dâni, *Urcüzetü'l-münebbihe*, 42. Eser, Ali Hüseyin Bevvâb (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1985) tarafından neşredilmiştir.

¹²⁶ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd fi 'ilmi't-tecvîd*, 224-234.

¹²⁷ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd fi 'ilmi't-tecvîd*, 224.

وَضَعْنَتْ أَنْظُرُ فِي الظَّهْرِ طَلَّةٌ *** وَظَلَلْتُ أَنْتَظِرُ الظَّلَالَ لِحَفْظِنَا
وَوَضَعْنَتْ فِي الظَّلَامَا فِي عِظْمِي لَطَى *** ظَهْرُ الظَّهَارِ لِأَجْلِ غَلْظَةِ وَعِظْنَا
أَنْظَرْتُ لَفْطِي كَيْ تَبْقُظَ قَطَّةٌ *** وَحَضَرْتُ ظَهْرَ ظَهِيرِهَا مِنْ ظَفَرْنَا

Ebü'l-Abbâs Mehdevî'nin (ö. 440/1048-49) *Zââtü'l-Kur'âni'l-Kerîm* adıyla şöhret bulan manzûmesi de Kur'ân'daki ظ harfinin bulunduğu yerleri ele alan Dâni'nin çalışmasına benzer mahiyettedir. Ali b. Abdillâh Mervezî'nin (ö. 519/1125) *Kasîde fi'z-zâ'sı*,¹²⁸ Sehâvî'nin *Manzûme zâiyye fi'l-fark beyne'z-zâ ve'd-dâd*'ı,¹²⁹ Ebû Muhammed Ras'anî'nin (ö. 661/1262) *Dürretü'l-kârî fi hükmi'd-dâd ve'z-zâ beyne'l-kurrâ'sı*,¹³⁰ İbn Mâlik'in (ö. 672/1274) *el-İ'tidâd fi'l-fark beyne'z-zâ ve'd-dâd*'ı,¹³¹ Ca'berî'nin (ö. 732/1332) *Mirsâdü'l-fârik beyne'z-zâ ve'd-dâd*'ı,¹³² İbn Ümmü Kâsım'ın (ö. 749/1348) *Manzûme fi'z-zâ ve'd-dâd*'ı¹³³ ve Muhammed Mütevellî'nin *Risâletü'd-dâd*'ı¹³⁴ bu kapsamda değerlendirilir.

Manzûm tecvîd literatürünün ekserisi Arapça olarak oluşturulmuştur. Bunun yanında özellikle Osmanlı döneminde Türkçe kaleme alınmış manzûm tecvîd eserlerini de görmektediriz. Bunların bir kısmı manzûm telif çalışmalarından oluşurken bir kısmı manzûm bir eserin yine manzûm formdaki tercümesinden meydana gelmiştir. Örneğin Sûfizâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1024/1615), İbnü'l-Cezerî'nin *Mukaddime* adlı manzûmesinin 88 beyitten müteşekkil, Türkçe olarak yazılmış *Manzûm Cezerî Tercemesi*¹³⁵ ile Hüseyin Ali Amâsî'nin (ö. 1068/1657-58) İbnü'l-Cezerî'nin *Mukaddime*'sinin beyitlerini manzûm Türkçeye ifade ettiği *Dürü'l-meknûn fi şerhi'l-Mukaddime'ti'l-Cezeriyye*'si¹³⁶ bu kapsamdadır.

Şumnulu Hilmi Efendi'nin (ö. 1200/1785) bazı arkadaşlarının isteği üzerine telif ettiği *Manzûm Tecvîd*'i ise Türkçe manzûm tecvîdlere güzel bir örnek teşkil eder.¹³⁷ Kendisinden önce böyle manzûm tecvîd yazılmadığını

¹²⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1343.

¹²⁹ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 29.

¹³⁰ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/384; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/743.

¹³¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/119; Brockelmann, *GAL Supplement*, 1/526.

¹³² Bağdâdî, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/14; Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 32.

¹³³ Brockelmann, *GAL Supplement*, 2/16.

¹³⁴ Devserî, *el-İmâm Mütevellî*, 300-302.

¹³⁵ Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. 8742 (vr. 16b-24a).

¹³⁶ Süleymaniye Kütüphanesi, *Kasîdecizâde*, nr. 8 (vr. 2-58).

¹³⁷ Şumnulu Hilmi Efendi, *Manzûm Tecvîd: Zafer* (İstanbul: Matbaay-i Âmire, 1265), 3-11.

söyleyen müellif, eserinde tecvîd konularını kısaca ele alır. Örneğin medd-i lâzım, medd-i ‘ârız ve kalkale konularını şöyle ifade eder:

Medd-i Lâzım:

Sebeb-i meddin sükûnu olsa aslî ba‘de med,

Medd-i lâzım dedi ona cümle kurrâ-i beled.

Medd-i ‘Ârız:

Sebeb-i meddin sükûnu olsa ‘ârız ba‘de med,

Medd-i ‘ârız derler ona ezber et ey ercümend.

Kalkale:

Kelimenin ‘ayn ile lâmu olsa sâkin kudbuced,

Kalkale olur misâli oldu hablün min mesed.¹³⁸

Bir başka örnek ise Âlim Sinan Efendi (17. asır) tarafından nazmedilmiş olan 268 beyitten müteşekkil ve remel bahriyle yazılan *Manzûm Tecvîd* adlı eserdir. Manzûmenin mehâric-i hurûf ile ilgili bazı beyitleri şu şekildedir:

Fî beyâni mahârici’l-hurûf

*On yedidür didiler çün mahreci,
Nehci vâsi‘ kıldılar bu menheci.*

*Cümleden aksâ-yı halk kim ibtidâ,
Hemze vü hâ mahrecidür kıl edâ.*

*Hem boğazın evsatıdır ‘ayn-u hâ,
Ağza yakın yukarudur ğayn-u hâ.*

*Zabt idüib bu altı harfi ey ulu,
Harf-i halk di bunlara ey bahtlu.¹³⁹*

Ayrıca bu alanda Şa‘bân Geliboluyevî’nin (ö. 969/1562) *Manzûme-i Tecvîd*’i, Abdülkerîm Vardârî’nin (ö. 1003/1595) *Tecvîd-i Manzûm*’u, Hasan Diyarbakırî’nin (ö. 1235/1820) *Nazmü’l-Ehemm*’i, Diyarbakırlı Muhammed Efendi’nin *İlm-i Edâ Risâlesi* ve Muzaffer’in *Tecvîd-i Zafer*’i Türkçe didaktik manzûmeler arasında zikredilen bazı çalışmalardır. Öte yandan ülkemizin bazı kütüphanelerinin kayıtlarında *Manzûm Tecvîd*, *Nazmü’t-Tecvîd*, *Manzûme fi’t-Tecvîd*, *Manzûme-i Tecvîd*, *Manzûmetün fi’t-Tecvîd*, *Nazm-ı Risâle-i Mersûmât*

¹³⁸ Abdullah Emin Çimen, “Osmanlı Dönemi Tecvid Çalışmaları”, *Tecvid Çalıştay*, (04-08/11/2015 Kastamonu), 15-16.

¹³⁹ Âlim Sinan Efendi, *Manzûm Tecvîd*, 44-47. beyitler.

mine't-Tecvîd gibi isimlerle yer alan ve müellifi bilinmeyen pek çok manzûm tecvîd eseri de söz konusudur.

Yine son dönem manzûm tecvîd çalışmaları kapsamında zikredilmesi gereken bazı eserler ise şunlardır: Beşîr Hilâlî Gazzî'nin *Manzûme fi sıfati'l-hurûfu*,¹⁴⁰ Sa'd b. Nebhân'ın *Hidâyetü's-sıbyân fi tecvîdi'l-Kur'ân*'ı, Osman b. Süleymân Murâd Ali Ağâ'nın *es-Selsebîli's-şâfiyyi fi 'ilmi't-tecvîd*'i,¹⁴¹ Ali Şehâse Semennûdî'nin *el-Mûcezü'l-müfîd fi 'ilmi't-tecvîd*'i,¹⁴² *Leâliü'l-beyân fi tecvîdi'l-Kur'ân*'ı,¹⁴³ *Behcetü'l-lühâz bimâ li Hafıs min ravdati'l-huffâz*'ı,¹⁴⁴ *Telhîsu Leâliü'l-beyân fi tecvîdi'l-Kur'ân*'ı¹⁴⁵ ve *et-Tuhfetü's-Semennûdiyye fi tecvîdi'l-kelîmâti'l-Kur'âniyye*'si.¹⁴⁶ Modern dönemde de bu tarz eserlere önemli şekilde yer veren müellifler, manzûmelerini gerek yayın şeklinde gerekse internet yoluyla ilgililerle paylaşmaktadırlar.

C. Sonuç

Tecvîd muhtevalı didaktik manzûmeler, birçok disiplinde olduğu gibi ilgili konuları kendine özgü bir üslupta ele alması ve öğrenciye ihtiyacı olan bilgileri derli toplu bir şekilde bulmasına imkân sunması bakımından önem arz etmektedir. Medreselerde, uzun yıllar müfredatın bir parçası olarak okutulagelen bazı manzûm tecvîd metinleri, ders kitabı hüviyeti kazanmıştır. Bu itibarla tecvîd öğretiminde temel veya muhtasar metinleri ezberleme geleneği büyük önem arz etmiştir.

Literatürde, tüm meseleleri işleyen tecvîd manzûmeleri olduğu gibi daha özel konuları ele alan manzûmeler de vardır. Bu bağlamda belli bir konu, sıfat, mahreç, med, idğâm vb. meseleleri esas alan çalışmalar tecvîd tedrisini kolaylaştırmaya yönelik kaleme alınmıştır. Söz konusu didaktik manzûmelerin hedef kitesini hem başlangıç seviyesindeki hem de belli bir altyapıya sahip öğrenciler oluşturduğundan, müellifler eserlerini bu hususu dikkate alarak yazmışlardır. Genellikle dil ve üslup itibarıyla anlaşılabilir olan ve detaya girilmemekle beraber ilgili müfredatı kuşatıcı metinler nazmedilmiştir. Bununla birlikte tecvîd manzûmelerinin bazıları gayet özet bir nitelik arz ederken; bir

¹⁴⁰ Desûkî, *Mecmû'a mühimme fi't-tecvîd*, 204-206.

¹⁴¹ Bekrî, *el-Câmi' fi mutûni't-tecvîd*, 1/35-49.

¹⁴² Semennûdî, *Câmi'u'l-hayrât*, 45-56; Bekrî, *el-Câmi' fi mutûni't-tecvîd*, 1/82.

¹⁴³ Semennûdî, *Câmi'u'l-hayrât*, 59-73; Bekrî, *el-Câmi' fi mutûni't-tecvîd*, 1/84-93.

¹⁴⁴ Semennûdî, *Câmi'u'l-hayrât*, 243-244. Bekrî, *el-Câmi' fi mutûni't-tecvîd*, 1/111-112.

¹⁴⁵ Semennûdî, *Câmi'u'l-hayrât*, 77- 87.

¹⁴⁶ Semennûdî, *Câmi'u'l-hayrât*, 181-196; Bekrî, *el-Câmi' fi mutûni't-tecvîd*, 1/97-107.

kısmı da mukayese yapan, teferruat derecesinde geniş hacimli ve örneklerle zenginleştirilmiş manzûmelerdir. Ele alınan konular arasında birlikteliğin olmaması ise tecvîd eğitim-öğretiminde ortak bir müfredat sisteminin bulunmamasıyla izah edilebilir. Bu bağlamda işlediği mevzuya dair hissettiği ihtiyaç müellifin tercihini yansıtmaktadır. Tecvîd konulu didaktik manzûmeler, edebî yönüyle öne çıkan bir eserden çok muhteva itibariyle nazmedilen çalışmalar görünümü arz etmektedir. Ayrıca bu manzûmeler, özellikle mukaddime kısımlarında, öğrencilere dinî veya ahlakî bazı konularda nasihat ve tavsiye ihtiva eden ifadelerle, muhatabın veya hedef kitlenin kavrayabilecekleri bir şekilde yer vermeyi de ihmal etmemişlerdir.

Literatürde revaç bulan manzûm tecvîd eserleri, ezberlenmeye daha müsait metinler olması itibariyle yaygınlaşıp sınırları ve çağları aşarak şöhret bulmuştur. Bu şöhreti perçinleyen bir başka faktör de manzûme üzerine teşekkül eden şerh geleneğidir. İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinde asırlardır okutulup ezberlenen *Mukaddime*, bu bağlamda zikredilmeye değer manzûmelerin başında gelir. *Mukaddime*'nin hâlihazırda İslâm dünyasında aynı minval üzere okutulup ezberlenmesi, gerek manzûmenin gerekse müellifinin kıymetini daha da artırmaktadır. *Kasîdetü'l-Hâkâniyye*, *'Ukûdü'l-cümân* ve *Tuhfetü'l-efâl* de bu kapsamda zikredilmelidir.

Tecvîde dair ilk müstakil eser olarak görülen *Kasîdetü'l-Hâkâniyye* ile birlikte tecvîd, müstakil bir ilim dalı olma yolunda zemin bulurken, eser aynı zamanda yazıldığı dönemden sonraki süreçte, bu alandaki telifâtı da etkileyip referans olarak kabul gören bir çalışma olmuştur. *Tuhfetü'l-efâl* ise isminden de anlaşılacağı üzere başlangıç seviyesindeki öğrencilere hitap eden ve tecvîd ilminin temel meselelerini öğretmek amacıyla yazılmış olup hem *Kasîdetü'l-Hâkâniyye*'nin hem de *Mukaddime*'nin devamı niteliğindedir. *'Ukûdü'l-cümân*'a gelince, diğer üç manzûmeden farklı olarak eser, kırâat mevzularını da ihtiva eder bir yapıda ve daha hacimli bir şekilde telif edilmiştir. Literatürde, tecvîd ilminin genel veya temel meselelerinin yanında, sadece bir meseleye hasredilmiş didaktik manzûmeler de yer almıştır. Tecvîd ilminin önemli başlıklarından olan mehâric-i hurûf ve sıfât-ı hurûfa dair konular bu bağlamda zikredilmelidir.

D. Kaynakça

- 'Abd, Muhammed Abdülmün'im. *Ravdu'n-nediyye şerhu metnil-Cezeriyye*. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2001.
- Abdülbâsî, Hâmid Muhammed. *Envâru'l-behiyye fî halli'l-Cezeriyye*. Thk. Hâlid Hasen Ebü'l-Cûd. Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, 2005.
- Akaslan, Yaşar. *Kırâat İlminde Didaktik Şiirler*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2019.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbnü'l-Cezerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/551-557. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Arslan, Durmuş. "Ebü Müzâhim Mûsâ b. Ubeydullah el-Hâkânî ve Kasîdetü'r-Râiyye'sinin Tecvîd Tarihindeki Yeri". *Turkish Studies* 13/25 (2018), 19-40.
- Askalânî, İbn Hacer. *İnbâü'l-ğumr bi ebnâi'l-'umr fi't-târîh*. Thk. Hasen Habeşi. Kahire: Lecnetu İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1972.
- Atik, M. Kemal. "Ca'berî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/527-528. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- A'râb, Saîd. *el-Kurrâ ve'l-kırâât bi'l-Mağrib*. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990.
- Bağdâdî, İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-'ârifin esmâü'l-müellifin*. İstanbul: MEB Yayınları, 1951.
- Bekrî, Abdurrezâk. *el-Câmî 'fî mütûni't-tecvîd*. Kahire: Dâru'l-Kevser, ts.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplement Band*. Leiden: E. J. Brill, 1937.
- Ca'berî, Ebü İshâk. *'Ukûdü'l-cümân fi tecvîdi'l-Kur'ân*. Thk. Hasen Kutub. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2005.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh: Tâcü'l-lüğa ve sıhâhü'l-'Arabiyye*. Thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1990.
- Çetin, Abdurrahman. *Ebû Amr ed-Dânî ve Kırâat İlmindeki Yeri*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2015.
- Çetin, Abdurrahman. "Hâkânî, Mûsâ b. Ubeydullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/165-166. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Çetin, Abdurrahman. "Tecvîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/253-254. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Çimen, Abdullah Emin. "Osmanlı Dönemi Tecvid Çalışmaları". *Tecvid Çalıştayı*. 1-16. [https://mushafhariinceleme.diyaret.gov.tr/Documents/OSMANLI%20DONEM%C4%B0%20TECVİD%20C3%87ALİ%C5%9EMALARI%20\(Prof.%20Dr.%20Abdullah%20Emin%20C3%87%C4%B0MEN\).pdf](https://mushafhariinceleme.diyaret.gov.tr/Documents/OSMANLI%20DONEM%C4%B0%20TECVİD%20C3%87ALİ%C5%9EMALARI%20(Prof.%20Dr.%20Abdullah%20Emin%20C3%87%C4%B0MEN).pdf)
- Dabbâ', Ali Muhammed. *İthâfü'l-berara bi'l-mütûni'l-'aşere*. Kahire: Mustafa Bâbî Halebî ve Evlâdüh, 1935.
- Dânî, Ebü Amr Osman. *Şerhu Kasîdeti Ebî Müzâhim el-Hâkânî*. Dirase ve thk. Ğâzî Büneydir Ömerî. Medine: y.y., 2012.
- Dânî, Ebü Amr Osman. *et-Tahdîd fi'l-itkân ve't-tecvîd*. Thk. Ğânim Kaddûrî Hamed. Amman: Dâru Ammâr, 2000.

- Dânî, Ebû Amr Osman. *el-Urcüzetü'l-münebbihe 'ala esmâi'l-kurrâ ve'r-ruvât ve usûli'l-kirâât ve 'akdi'd-diyânât bi't-tecvîd ve'd-delâlât*. Thk. Muhammed b. Meckân Cezâîrî. Riyad: Dâru'l-Muğni, 1999.
- Desûkî, Abdülvâhid. *Mecmû'a mühimme fi't-tecvîd ve'l-kirâât ve'r-resm ve 'addi'l-ây*. Thk. Cemâl Seyyid Rufâ'î. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2006.
- Devserî, İbrahim Saîd. *el-İmâm Mütevellî ve cuhûdüh fi 'ilmi'l-kirâât*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1999.
- Durmuş, İsmail. "İbn Berrî et-Tâzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek 1/590-591. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Eliaçık, Muhittin. "Medreselerde Okutulan Manzûm Ders Kitapları". *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler*. 539-546. Ed. İsmail Narin. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Eroğlu, Muhammed. "İbnü'l-Kabâkîbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/97-98. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Gürkan, Nejet. *Şiir ve Dil -Arap Edebiyatı-*. Ankara: Nobel Yayınları, 2005.
- Hamed, Ğânim Kaddûrî. *ed-Dirâsâtü's-savtiyye 'inde 'ulemâi't-tecvîd*. Amman: Dâru Ammâr, 2007.
- Hamed, Ğânim Kaddûrî. *Ebhâs fi 'ilmi't-tecvîd*. Amman: Dâru Ammâr, 2002.
- Husarî, Mahmûd Halîl. *Ahkâmü kirâati'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Thk. Muhammed Talha Bilâl. Beyrut: Dâru Beşâiru'l-İslâmiyye, 2006.
- Hüzelfî, Ebü'l-Kâsım Ali b. Cübâra. *el-Kâmil fi'l-kirâati'l-'aşr ve'l-erba'îne'z-zâide 'aleyhâ*. Thk. Cemâl Seyyid Râfî Şâyib. Kahire: Müessesetü Semâ, 2007.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr. *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kirâât*. Thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1972.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed. *Ğâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*. Nşr. Gotthelf Bergstraesser. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1932.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed. *el-Mukaddime*. Thk. Eymen Rüşdî Süveyd. Cidde: Dâru Nûri'l-Mektebât, 2006.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed. *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr*. Thk. Ali Muhammed Dabbâ'. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed. *et-Temhîd fi 'ilmi't-tecvîd*. Thk. Ğânim Kaddûrî Hamed. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah Abdülhayy. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. Thk. Abdülkadir Arnaut-Mahmûd Arnaut. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1988.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdillâh. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-finûn*. Nşr. Şerafettin Yalçınkaya-Kilisli Rifat Bilge. İstanbul: MEB Yayınları, 1971.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Koyuncu, Recep. "Kur'ân Eğitiminde Manzûm Tecvîd Geleneği: Cemzûrî ve Tuhfetü'l-Etfâl Adlı Manzûm Eseri". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/2 (2017), 793-830.

- Mar'î, Kemâl Hasen. *el-Mecmû'u'l-kebîr mine'l-mütûn fî mâ yezkûru mine'l-fünûn*. Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 2005.
- Mekkî b. Ebi Tâlib. *er-Riâye li tecvîdi'l-kırâa*. Thk. Ahmet Hasen Ferhât. Amman: Dâru Ammâr, 1996.
- Mersafî, Abdülfettâh Acemî. *Hidâyetü'l-kârî ilâ tecvîdi kelâmi'l-bârî*. Medine: Mektebetü Tayyibe, 1980.
- Mu'abbed, Ahmed. *el-Mülehasu'l-müfîd fi 'ilmi't-tecvîd*. Kahire: Dâru's-Selâm, 1980.
- Mutî', Muhammed. *Şeyhu'l-kurrâ: el-İmâm İbnü'l-Cezerî*. Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1995.
- Öz, Selahattin. "İbnü'l-Cezerî'nin Mukaddime'sinin Mehmet Emin Tokâdî'ye Ait Manzûm Tercümesi ve Değerlendirilmesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (2015), 147-181.
- Saçaklızâde, Ebû Bekr Mar'aşî. *Cühdü'l-mukall (mine't-tecvîd)*. Dirase ve thk. Sâlim Kaddûrî Hamed. Amman: Dâru Ammâr, 2008.
- Sarı, Mehmet Ali. *Kur'ân-ı Kerîm'i Güzel Okuma Tekniği ve Kuralları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.
- Sa'd, Abdürraûf. *Mecmû'a fi 'ilmi't-tecvîd*. Kahire: Mektebetü's-Safâ, 2001.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn. *ed-Dav'u'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.
- Semennûdî, Ali Şehâse. *Câmi'u'l-hayrât fi tecvîdi ve tahrîri evcühü'l-kırâât*. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve 'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007.
- Şemrânî, Muhammed. *el-Câmi' li'l-mütûni'l-ilmîyye*. Riyad: Medâru'l-Vatan li'n-Neşr, 2004.
- Şevvâh, İshâk Ali. *Mu'cemu musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyad: Dâru'r-Rifâ'î, 1983.
- Şumnulu, Hilmi Efendi. *Manzûm Tecvîd: Zafer*. İstanbul: Matbaay-i Âmire, 1265.
- Tetik, İbrahim. "Tevîd Kelimesinin Semantik Analizi". *Universal Journal of Theology* 2/3 (2017), 179-197.
- Toprak, M. Faruk. "Zarûrât-ı Şi'riyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/138-140. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Topuzoğlu, Tefik Rüştü. "Kâmil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/280-281. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Topuzoğlu, Tefik Rüştü. "Recez". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/509-510. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yılmaz, İbrahim. "Tavîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/183-184. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yüksel, Ali Osman. *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed. *Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakât ve'l-a'sâr*. Thk. Tayyar Altıkulaç. İstanbul: İSAM Yayınları, 1995.